

Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Vakgroep Geschiedenis
Academiejaar 2009-2010

Onbekend, onbemind? Beeldvorming van 'zigeuners' in België in de 19e en 20e eeuw

Verhandeling voorgedragen tot het bekomen van de graad van Master in de
Geschiedenis

Nathalie De Mol

Promotor: Prof. dr. Gita Deneckere

Bronnen beeldmateriaal voorpagina:

- Schilderij *Les Bohémiens* van Alexandre Francia, 1858. Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*: nummer cliché: A115574, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=10133806&LI MIT=50>, geraadpleegd op 20.04.2010.

- Foto links: Frankrijk, Saintes-Maries-de-la-Mer, 1971. Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present. Life Among the Gypsies*, New York, Monacelli Press, 2004, p. 85.

- Foto midden: Frankrijk 1939, foto nu bewaard in het fotoarchief van Spaarnestad (Nederland). Bron: J. Yoors, *Wij, Zigeuners*, Amsterdam, Karnak, s.d., p. 128-129.

- Foto rechts: Frankrijk, 1939, foto nu bewaard in het fotoarchief van Spaarnestad (Nederland). Bron: J. Yoors, *Wij, Zigeuners*, Amsterdam, Karnak, s.d., p. 128-129.

Op het gelaat van de regenput
dreef wiegend de zigeunerin.
Groen van leden, groen van haren,
met ogen van koud zilver.
Een ijspegel van maan
houdt haar op het water vast.
De nacht werd intiem
als een pleintje.

(Deel van gedicht 'Slaapwandelromance' van F. García Lorca)¹

---

¹ F. García Lorca: *Zigeunerromances, Slaapwandelromance*, in:
<<http://users.telenet.be/gaston.d.haese/lorcanl.html>>, geraadpleegd op 14.06.2010.

The Whistling Gypsy

1. The gypsy rover came over the hill
Down through the valley so shady.
He whistled and he sang 'til the green woods rang
And he won the heart of a lady.

Chorus:

Ah-dee-doo-ah-dee-doo-dah-day

Ah-dee-doo-ah-dee-day-dee

He whistled and he sang 'til the green woods rang

And he won the heart of a lady.

2. She left her father's castle gate.
She left her own fine lover.
She left her servants and her state
To follow her gypsy rover.
3. She left behind her velvet gown
And shoes of Spanish leather
They whistled and they sang 'till the green woods
rang
As they rode off together
4. Last night, she slept on a goose feather bed
With silken sheets for cover
Tonight she'll sleep on the cold, cold ground
Beside her gypsy lover

5. Her father saddled up his fastest stead
And roamed the valley all over.
Sought his daughter at great speed
And the whistlin' gypsy rover.
6. He came at last to a mansion fine
Down by the river Claydee.
And there was music and there was wine
For the gypsy and his lady.
7. "Have you forsaken your house and home?
Have you forsaken your baby?
Have you forsaken your husband dear
For a whistling gypsy rover?"
8. "He is no gypsy, my father," she cried
"but Lord of these lands all over.
And I shall stay 'til my dying day
with my whistlin' gypsy rover."

(Leo Maguire)²

² *Gypsy Rover*, in: <http://www.thebards.net/music/lyrics/Gypsy_Rover.shtml>, geraadpleegd op 14.06.2010.

Onbekend, onbemind? Beeldvorming van 'zigeuners' in België in de 19e en 20e eeuw

Inhoudstafel

Voorwoord: p. 2

Inleiding: p. 3

Werkwijze: p. 5

Deel I: Wie zijn 'zigeuners' en hoe worden ze voorgesteld?: p. 7

Hoofdstuk 1: De term 'zigeuner' en de duiding hiervan

Hoofdstuk 2: 'Zigeuners' en hun herkomst

Hoofdstuk 3: 'Zigeuners' en hun leefwereld

Hoofdstuk 4: 'Zigeuners' en de vooroordelen die er ten opzichte van hen heersen

4.1 Criminologische visie

4.2 Romantische visie

Deel II: 'Zigeuners' en de wereld van de sociaal-documentaire fotografie: p. 49

Hoofdstuk 1: Belgische fotografen en hun collectie zigeunerfoto's

1.1 Jacques Hersleven (1880-1967)

Biografie en zigeunerfotografie

1.2 Pierre Dandoy (1922-2003)

Biografie en zigeunerfotografie

1.3 Damienne Flipo (1960)

Biografie en zigeunerfotografie

1.4 Jan Yoors (1922-1977)

Biografie en zigeunerfotografie

Hoofdstuk 2: Van outsider tot insider

2.1 Het belang van de fotograaf

2.2 Het belang van de gefotografeerden

Besluit: p. 84

Bibliografie: p. 86

Bijlagen: p. 92

Voorwoord

Een masterscriptie is voor elke student een opdracht waar zeer veel tijd en energie inkruipt. Gelukkig zijn er meestal heel wat mensen op wie men beroep kan doen bij de uitwerking van een proefschrift. Ook ik kreeg uit diverse hoeken hulp bij de realisatie van dit geesteskind. Bij deze wil ik dan ook graag een aantal mensen bedanken.

Vooreerst dank ik mijn promotor, professor Gita Deneckere, voor de ondersteuning en de nuttige tips bij de uitwerking van mijn verhandeling. Verder gaat mijn dank uit naar de medewerkers van het Vlaams Minderhedencentrum, en dan voornamelijk naar Dirk Beersmans, die me telefonisch een paar keer te woord stond. Ook de medewerkers van het Fotomuseum te Antwerpen wil ik bedanken voor de steeds vriendelijke ontvangst, de tips die ze me gaven en de hulp die ze me boden waar ze konden.

Een speciaal dankwoord wil ik richten naar Sophie Dandoy, die me vriendelijk ontving in ‘les Archives Photographiques Namuroises’ en me nuttige informatie verstrekke rond het werk en het leven van haar vader, Pierre Dandoy, één van de fotografen die ik in mijn scriptie bespreek. Ook Damienne Flipo is iemand die hier zeker niet mag vergeten worden. Graag wil ik haar bedanken voor het snelle antwoord dat ze bood op al mijn vragen en de uitgebreide informatie die ze me per post bezorgde omtrent haar leven en carrière als fotografe.

Last but not least, wil ik hier ook mijn vrienden en familie danken voor de morele steun bij de uitwerking van mijn verhandeling en de leuke ontspanningsmomenten die ik met hen kon doorbrengen om de spreekwoordelijke batterijen weer eens op te laden.

Inleiding

‘Zigeuners’³ vandaag leven op vele plaatsen in de wereld nog zeer precair en worden allesbehalve zachtvaardig behandeld. In 2007 werd de Hongaarse Garde, een paramilitaire beweging gelieerd aan de Hongaarse extreemrechtse partij Jobbik, opgericht om burgers zogenaamd te beschermen tegen de zigeunerbevolking, desnoods met geweld.⁴ In Roemenië worden werkzoekende ‘zigeuners’ tot op vandaag aan de deur gezet van zodra ze hun identiteitskaart bovenhalen.⁵ Ook in België is echter nog vaak sprake van discriminatie en een negatieve houding tegenover de zigeunerbevolking. In mei 2010 kondigde de stad Brussel aan dat men mosterdgras zou planten op de terreinen aan de Oorlogskruisenlaan in Neder-Over-Heembeek om te vermijden dat deze nog langer zouden worden ingenomen door woonwagens van rondtrekkende ‘zigeuners’. De maatregel werd door het stadsbestuur verbloemd voorgesteld als een manier om ‘de biodiversiteit in Brussel te bevorderen’.⁶ Eveneens in Gent kwam in november vorig jaar de ‘zigeunerproblematiek’ onder de aandacht, toen welzijnswerkers een veertigtal Roma ontdekten die al vier maanden in de buurt van de Rabotwijk kampeerden.⁷ Heel wat Belgische kranten berichtten over de erbarmelijke omstandigheden waarin de ‘zigeuners’ er leefden, maar niettemin werd even later aangekondigd dat ze niet langer op het terrein konden blijven. Alternatieve opvang kon het Gentse stadsbestuur hen niet bieden.⁸ In Nieuwpoort, ten slotte, ontstond zeer recentelijk, in juli 2010, protest en werd er een spoedvergadering onder buurtbewoners, politie en stadsbestuur samengeroepen toen ‘zigeuners’ hun caravans – zo’n 250 in totaal - opstelden op een weide langs de E40. Niet veel later moesten de ‘zigeuners’ het terrein

---

³ Vandaag de dag is er nog steeds geen consensus bereikt betreffende een neutraler equivalent voor het beladen begrip ‘zigeuner’. Sommigen, waaronder het Vlaams Minderhedencentrum, stelden reeds voor de term ‘woonwagenbewoner’ te hanteren. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat niet alle ‘zigeuners’ meer in woonwagens wonen en dat er bovendien ook niet-zigeuners in woonwagens leven. Bij gebrek aan een andere, neutralere term zal ik in mijn thesis het woord ‘zigeuner’ verder gebruiken, maar omdat ik besef dat het waardegeladen is, zal ik het telkens wel tussen aanhalingstekens plaatsen. Met het gebruik van de term, is het niet de bedoeling ‘zigeuners’ te beledigen.

⁴ *Hongaarse Garde wil ‘zigeunerprobleem’ oplossen*, in: <http://www.volkskrant.nl/buitenland/article526529.ece/Hongaarse_Garde_wil_zigeunerprobleem_oplossen>, geraadpleegd op 14.07.2010; *Verbieden Hongaarse Garde werkt averechts*, in: <<http://www.nd.nl/artikelen/2009/juli/14/verbieden-hongaarse-garde-werkt-averechts->>, geraadpleegd op 14.07.2010.

⁵ “Als honden in een hok”, in: *Het Nieuwsblad*, 05.11.2009.

⁶ “Brussel weert zigeuners met mosterdgras”, in: *Metro*, 12.05.2010; “Brussel verjaagt zigeuners met mosterdgras”, in: *Het Nieuwsblad*, 11.05.2010.

⁷ “Als honden in een hok”, in: *Het Nieuwsblad*, 05.11.2009.

⁸ “Tegen 15 maart: Roma moeten weg uit Gent”, in: *Het Nieuwsblad*, 12.02.2010.

verlaten en trokken ze naar Wingene en Dour, alwaar ze ook niet van harte ontvangen werden. Al bij de aankomst van de zigeunergroep kondigde Carlo Di Antonio, burgemeester van Dour, aan dat ‘de zigeuners er weg zouden moeten’. Frank Seberechts, een historicus die zich verdiepte in de zigeunerproblematiek, wees er dan ook op dat festivalgangers, die heel wat meer afval en lawaaihinder produceren, in België vaak gastvrijer worden ontvangen dan ‘zigeuners’.⁹

Duidelijk is dat de gemiddelde Belg geen positief denkbeeld heeft over de zigeunerbevolking, ondanks het feit dat de meeste burgers nauwelijks in contact komen met deze minderheidsgroep en zich geen werkelijk beeld kunnen vormen van hun leefwereld. In deze verhandeling tracht ik na te gaan hoe de afgelopen eeuwen in België over ‘zigeuners’ werd gedacht. Welk beeld vormden Belgen zich van ‘zigeuners’ en waar kwamen die ideeën vandaan? Waarom ging de negatieve beeldvorming steeds sterker overheersen? En meer nog, waren er terechte redenen om ‘zigeuners’ steeds negatiever te benaderen? Om antwoord te bieden op deze vragen zal ik eerst trachten na te gaan wie ‘zigeuners’ nu eigenlijk zijn, waar zij vandaan komen en hoe zij hun dagelijks leven organiseren. Vervolgens zal ik uitzoeken welke ideeën de westerling – en meer specifiek de Belg - zich vormde van ‘zigeuners’ en dit aan de hand van beeldmateriaal. Ik zal nagaan welke stereotypen er naar voren kwamen in de prent- en schilderkunst en ik zal hierbij vooral trachten te focussen op de 19^e eeuw, toen opnieuw meer ‘zigeuners’ opdoken in onze contreien. Vervolgens zal ik bekijken hoe ‘zigeuners’ werden afgebeeld binnen de fotografie, een medium waarvan algemeen wordt geacht dat het een greep is uit de realiteit en waarbij de auteur dus zijn fantasie niet zomaar de vrije loop kan laten gaan. Ik zal onderzoeken of de processen van stereotypering ook hier een rol speelden. Slaagden de 20^e-eeuwse Belgische fotografen erin een andere, correctere blik te werpen op de zigeunercultuur of reproduceerden ook zij een verdraaid beeld van de ‘ander’ door de verankering binnen hun eigen cultuur?

---

⁹ *Zevenhonderd zigeuners willen Nieuwpoort bekeren*, in: <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=DMF20100719_068>, geraadpleegd op 31.07.2010; *Festivals wel, zigeuners niet*, in: <<http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=F02TGKM2>>, geraadpleegd op 31.07.2010; *Zigeunerkaravaan trekt van Nieuwpoort naar Wingene*, in: <<http://www.gva.be/nieuws/binnenland/aid956893/zigeuners-zonder-incidenten-vertrokken-uit-nieuwpoort.aspx>>, geraadpleegd op 31.07.2010; Paul De Meyer, ‘*Dat ze maar niet denken dat ze in Dour mogen blijven*’, in: <<http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=GMG2TBRJ1&subsection=156>>, geraadpleegd op 31.07.2010.

Werkwijze

Op mijn speurtocht naar informatie over de zigeuncultuur bleek al snel dat er nog niet zoveel wetenschappelijke werken waren verschenen over ‘zigeuners’ en al zeker niet over hun situatie in onze contreien over de eeuwen heen. Bij de uitwerking van het eerste deel van deze scriptie, waarin ik onder meer de leefwereld van ‘zigeuners’ trachtte te schetsen, heb ik dan ook veelal moeten steunen op wetenschappelijke werken handelende over ‘zigeuners’ in de ons omringende landen. Deze gegevens combineerde ik dan met informatie uit semiwetenschappelijke literatuur en uit eerder verschenen licentiaatsverhandelingen, die specifiek handelden over de situatie van ‘zigeuners’ in België. Jammer genoeg waren deze werken en verhandelingen kwalitatief niet allen evenwaardig. Door de gevonden informatie echter grondig te vergelijken en te toetsen aan de bevindingen van de medewerkers van het Vlaams Minderhedencentrum, poogde ik in het eerste deel van mijn scriptie toch een vrij correct beeld te geven van de ‘zigeuners’ die door de eeuwen heen in onze contreien verbleven.

Vervolgens was het mijn bedoeling een idee te proberen krijgen van de beeldvorming in België omtrent ‘zigeuners’ via beeldmateriaal. Beelden geven immers een goede indicatie voor de manier waarop mensen over een bepaald onderwerp denken. Prenten en schilderijen waarop het zigeunerleven werd verbeeld, bleken vrij makkelijk vindbaar. Heel wat van deze prenten waren immers voorhanden in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel, maar ook het internet bood hierbij af en toe soelaas. Het verzamelen van fotomateriaal rond ‘zigeuners’ bleek dan weer evenwel geen sinecure. Eerst en vooral was er het probleem om Belgische fotografen op het spoor te komen die ooit rond dit thema hadden gewerkt. Eenmaal dat, na een hele tijd, gelukt was, bleek het moeilijk informatie te vinden over hun leven en werk, daar het in de meeste gevallen niet om bekende personen ging.¹⁰ Door heel wat zoekwerk, een aantal handige tips van de medewerkers van het Fotomuseum te Antwerpen en de hulp van Damienne Flipo, die me informatie bezorgde omtrent haar fotomateriaal, en Sophie Dandoy, die uitleg verschafte omtrent de carrière van haar vader, slaagde ik er toch in voor elk van de fotografen een biografie te schrijven en een bespreking te geven van hun zigeunerfoto's. Bovendien was het een

---

¹⁰ Vooral de reconstructie van Jacques Herslevens carrière bleek een moeilijke kwestie. Niet alleen was er omtrent zijn carrière weinig informatie terug te vinden in literatuur en archieven, ook verscheidene pogingen om informatie te verkrijgen via Valerie Hersleven, een achterkleindochter van Jacques en tevens zelf fotografe, leverden weinig resultaat op.

zegen dat Jan Yoors, een van de besproken fotografen, zelf een aantal boeken had geschreven over zijn levenservaringen bij de 'zigeuners' en dat er recentelijk nog een boek, *The Heroic Present. Life Among the Gypsies*, werd uitgegeven waarin een behoorlijk aantal van zijn zigeunerfoto's waren opgenomen. Wetenschappelijke werken rond fotografie en specifiek sociaal-documentaire fotografie bleken ten slotte ook meer voorhanden dan zigeunerlectuur, waardoor ik de bespreking van de zigeunerfoto's dieper kon uitwerken.

Deel I: Wie zijn 'zigeuners' en hoe worden ze voorgesteld?

Hoofdstuk 1: De term 'zigeuner' en de duiding hiervan

Al eeuwen trekken er 'zigeuners' doorheen onze contreien, maar desondanks zijn weinig westerlingen werkelijk vertrouwd met deze bevolkingsgroep en hun gebruiken. In zijn boek *Zigeuners in Vlaanderen* merkte Jan H.C. Cuijle, een priester die zich midden 20e eeuw inzette voor de Antwerpse straatjongeren en mede de vzw Keree Amende oprichtte ter behartiging van de zigeunerbelangen, terecht op dat DE 'zigeuners' niet bestaan. 'Zigeuners' kunnen niet gezien worden als één volk met een eenheid in taal, godsdienst, cultuur en bestuur. Het woord 'zigeuner' wordt daarom door de individuen voor wie wij, westerlingen, deze term gebruiken vaak aanzien als een scheldwoord, net omdat het mensen al te gemakkelijk onder één noemer categoriseert.¹¹

Over de oorsprong van de term 'zigeuner' (tsigane) is men het niet eens. Velen beweren dat het afkomstig zou zijn van Athiganoi, wat Grieks is voor 'onaanraakbaren'. Athiganoi zou daarenboven verwijzen naar een oude ketterse sekte in Klein-Azië. Anderen geloven dat het woord komt van 'ziehende Gauner', wat 'rondtrekkende boef' betekent in het Duits. In Frankrijk, Spanje en Engeland spreekt men respectievelijk van 'gitans', 'gitanos' en 'gypsies', gelijkende termen die afgeleid zouden zijn van het woord 'Egyptiërs'. 'Zigeuners' werden zo betiteld omdat ze bij hun aankomst in West-Europa beweerden christenen te zijn die door de Turken werden verjaagd uit Klein-Egypte. Bij de situering van deze plek gingen de westerlingen er, zonder veel redeneren, vanuit dat dit dichtbij Groot-Egypte moest gelegen hebben. Hedendaagse filologen maakten echter uit dat de 'zigeuners' uit India, en meer bepaald Noord-India, afkomstig zijn, waar verder nog op zal terugkomen worden. Doch categoriseert dit de verwijzing naar Klein-Egypte niet volledig als een leugen. Het is immers mogelijk dat dit de benaming was van een landstreek ergens in Macedonië. Ten slotte worden 'zigeuners' ook wel eens 'bohemers' genoemd. De reden hiervoor meent men te kunnen vinden in het feit dat 'zigeuners' op hun

---

¹¹ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, Antwerpen, Ecclesiola, 1973, p. 62-63 en achterflap; *Over Roms, Roma, Manoesjen en voyageurs*, in: [http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagenbewoners/Artikel%20woonwagenbewoners%20voor%20VVJ%20\(oktober%202007\).pdf](http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagenbewoners/Artikel%20woonwagenbewoners%20voor%20VVJ%20(oktober%202007).pdf), geraadpleegd op 28.04.2010.

doortocht door Europa in het bezit waren van een aanbevelingsbrief van de in de 15e eeuw heersende keizer Sigismund, koning van Bohemen.¹²

Zoals net gezegd, kan men de zigeunerbevolking niet over één kam scheren. Binnen deze bevolkingsgroep zijn nog tal van onderverdelingen in hoofdgroepen en subgroepen te onderkennen. Hoewel sommige auteurs er een andere mening op na houden, waaronder Jean-Paul Clébert en John B. McLaughlin¹³, zijn de meeste tsiganologen het erover eens dat de zigeunerbevolking in Europa opgedeeld moet worden in drie hoofdgroepen, namelijk de *Gitans* of *Gitanos*, de *Manoesjen* of *Sinti* en de *Roma* of *Rom-zigeuners*. Binnen deze hoofdgroepen onderkent men nog een aantal subgroepen, die later zullen besproken worden. Het feit dat deze indeling waarschijnlijk de meest correcte is, wordt bevestigd door heel wat veldwerk, gesprekken van wetenschappers met ‘zigeuners’ en gesprekken die ik voerde met medewerkers van het Vlaams Minderhedencentrum.¹⁴

Een eerste groep betreft de *Gitans* of *Gitanos* die men vandaag aantreft in Zuid-Frankrijk, Spanje, Portugal en Noord-Afrika. Daar mijn thesis vooral focust op België en Gitans hier niet gevestigd zijn, zal deze zigeunergroep verder niet meer aan bod komen. Om toch kort iets meer te vertellen, kan vermeld worden dat de Gitans Spanje waarschijnlijk al bewoonden vanaf de 12^e eeuw en sinds die tijd het land cultureel hebben beïnvloed, zonder werkelijk te assimileren met de Spaanse bevolking. Hoogstwaarschijnlijk waren de Gitans naar Spanje getrokken vanuit Noord-Afrika.

---

¹² J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 51-52; P.R. Rodrigues en M. Matelski, *Monitor Racisme en Extreem-Rechts: Roma en Sinti*, Amsterdam, De Volharding, 2004, p. 5; *Onderweg met zigeuners en voyageurs*, in: <<http://www.student.kuleuven.be/~m9819027/versie4.pdf>>, geraadpleegd op 28.04.2010; *Over Roms, Roma, Manoesjen en voyageurs*, in: <[http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagenbewoners/Artikel%20woonwag enbewoners%20voor%20VVJ%20\(oktober%202007\).pdf](http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagenbewoners/Artikel%20woonwag enbewoners%20voor%20VVJ%20(oktober%202007).pdf)>, geraadpleegd op 28.04.2010.

¹³ Jean-Paul Clébert deelt de zigeunerbevolking in zijn boek *Les Tsiganes* (1964) in in drie hoofdgroepen. Enerzijds erkent hij, net zoals de meeste tsiganologen, de Gitans en Manoesjen met hun subgroepen. Anderzijds ziet hij de Rom-zigeuners niet als derde groep, maar vervangt deze door de Kalderasa. Deze hoofdgroep deelt hij dan verder in in onder andere Lowari en Tsoerari. John B. McLaughlin maakt op zijn beurt, in zijn werk *Gypsy Lifestyles* (1980), dan weer helemaal geen onderscheid tussen hoofd- en subgroepen binnen de zigeunerwereld. Hij plaatst de beide categorieën op hetzelfde niveau. Zie: J.P. Clébert, *Les Tsiganes*, Paris, Arthaud, 1964, p. 34-35; J.B. McLaughlin, *Gypsy Lifestyles*, Lexington, Lexington Books, 1980, p. 8-10; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2001, p. 5.

¹⁴ E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 3-5; L. Brewaeyns, *Nomaden in een post-industriële samenleving: zigeuners als vergeten minderheid*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999, p. 4; informatie uit telefonisch contact met Dirk Beersmans, stafmedewerker “woonwagenterreinen Vlaanderen” bij het Vlaams Minderhedencentrum.

Een doorslaggevend bewijs voor deze theorie is het feit dat hun taal geen enkel Germaans woord bevat, maar daarentegen wel heel wat Arabische termen. Zeker is dat de Gitans grondig van de andere zigeunergroepen verschillen. Hun taal wordt het ‘Caló’ genoemd, wat een voor 90 procent verspaanste vorm van het Romanes is. De Gitans zijn vooral bekend omwille van hun prachtig gitaarspel en hun flamencodansen die de vrouwen uitvoeren in rode, zwierige klederdracht met castagnetten in de hand en een kam in de haardot.¹⁵

Een tweede groep die de tsganologen onderscheiden, is deze van de *Manoesjen* of *Sinti*, wat respectievelijk ‘mensen’ en ‘vrienden’ betekent. In feite is er ergens nog een licht verschil tussen een Sinto en een Manoesj, maar algemeen kan men hen zeker wel tot dezelfde hoofdgroep rekenen.¹⁶ Dirk Beersmans en zijn medeauteurs geven in hun boek *Laat de was maar hangen, Voyageurs en Zigeuners in de straat* mee dat Manoesjen of Sinti hoogstwaarschijnlijk afstammen van de eerste zigeunermigratiestroom die in de 15^e eeuw vanuit Duitsland onze regionen overspoelde.¹⁷ Vandaag vindt men Manoesjen of Sinti dan ook terug in Frankrijk, Duitsland, Italië, Nederland en België. In de loop der tijd hebben zij zich meer in de westerse samenleving geïntegreerd dan de Roms en nu trekken zij dan ook nog nauwelijks rond. Ze staan met hun woonwagens op aangelegde terreinen en dit vaak met hele families bij elkaar. In Vlaanderen vindt men Manoesj-zigeuners voornamelijk terug in de driehoek Brussel-Antwerpen-Gent. Onder elkaar spreken ze hun eigen taal, het Manoesj of het Sintie, wat een vereenvoudigde vorm van het Romanes is met een duidelijk Duitse inslag. Daarnaast spreken de Manoesjen in Vlaanderen nog Nederlands en deze in Wallonië Frans. Hun culturele eigenheid is in de loop van de jaren ietwat afgezwakt door de vele menghuwelijken die Manoesj-zigeuners ondernamen met ‘burgers’ en ‘voyageurs’, waarover later nog meer uitleg volgt. Wel zijn er de laatste jaren een aantal initiatieven genomen om de typische Manoesj-muziek onder de aandacht te brengen. Manoesjen zijn immers gekend omwille van hun prachtige vioolmuziek. De meest bekende zigeunermuzikanten stammen uit de Manoesj-groep. Denke hierbij maar aan Django Reinhardt, Ferré, Babai en de Belgische groep de Piotto’s. De hoofdgroep van de Manoesjen kan op zich

---

¹⁵ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 72; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 3.

¹⁶ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 72-74; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 3.

¹⁷ D. Beersmans et al., *Laat de was maar hangen, Voyageurs en Zigeuners in de straat*, Antwerpen, Garant, 2002, p. 15.

worden onderverdeeld in een drietal subgroepen, met name de *Valshiké-Manush* of Franse Manoesjen, de *Gadshkené-Manush* of Duitse Sinti en de Piemonteese of Italiaanse Sinti. Elk van deze subgroepen kan men in België aantreffen.¹⁸

De derde en laatste groep is deze van de *Roma* of *Rom-zigeuners*. Net als het woord Manoesj, betekent ook Rom ‘mens’. Een eerste golf Rom-zigeuners drong onze streken en de rest van West-Europa binnen vanuit oostelijk Europa in het midden van de 19^e eeuw toen de tweede zigeunermigratiestroom op gang kwam. Zowel Jan H.C. Cuijle als Marcel Kerff in zijn boek ‘*Kom, we zijn tebie!*’ geven aan dat van alle zigeunergroepen deze Roma vandaag nog het meest mobiel en het meest traditioneel zijn. Ze proberen zoveel mogelijk rond te trekken, en dit vooral in de zomermaanden. Daarbij bewegen ze zich doorheen heel Europa. In de wintermaanden stationeren ze hun woonwagens op vaste standplaatsen en in Vlaanderen gebeurt dit dan vooral in de driehoek Brussel-Antwerpen-Leuven. Allen spreken ze het Romanes, aangevuld met Frans als tweede taal in België en soms Nederlands als derde taal. Om de kost te verdienen hielden de Roma zich oorspronkelijk bezig met paardenfokkerij, ijzersmeedkunst en andere traditionele beroepen zoals het binden van bezems en het slagen van ketels. Omdat deze bezigheden in de moderne maatschappij niet meer genoeg geld in het laatje brengen, trachten vele Roma vandaag hun brood te verdienen met het opkopen en slopen van auto’s en vrachtwagens. Door het feit dat deze Roma nog rondtrekken en door de traditionele klederdracht¹⁹ die de Rom-vrouwen in ere houden, vallen zij een stuk meer op in België, terwijl ze in aantal eigenlijk kleiner zijn dan de Manoesjen in ons land.²⁰ Een tweede golf Roma spoelde - via de derde zigeunermigratiestroom - in West-Europa aan in de tweede helft van de 20^e eeuw toen de communistische regimes in oostelijk Europa aan het wankelen kwamen en de doorgang naar het westen werd vrijgemaakt bij de val van het IJzeren Gordijn. Deze migratiestroom is een beweging die nog steeds aan de gang is. Zeer dikwijls leven deze recent opgedoken Roma zonder geldige verblijfsvergunning in de West-Europese landen. In België vestigden ze zich de afgelopen jaren vooral in Brussel, Gent,

---

¹⁸ M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’: *bezembinders en scharenslieps. Voyageurs in Vlaanderen*, Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, 2000, p. 38; J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 72-74; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 3-4; *Vlaams Centrum Woonwagenwerk: Algemene situatieschets*, in: <<http://users.telenet.be/ws35421/newpage1.htm>>, geraadpleegd op 28.04.2010.

¹⁹ De Rom-vrouwen gaan gekleed in de bekende lange rokken. Anders dan de Gitans, verkiezen ze hierbij geen rode tinten, maar eerder groen, geel en blauw. Zie: J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 74.

²⁰ M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 36; J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 74-76; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 4.

Antwerpen, Tienen en het Waasland. Doorgaans wonen ze in goedkope huizen, maar behouden, net zoals hun groepsgenoten die al langer in West-Europa verblijven, een mobiel karakter doordat ze vaak verhuizen. Ook zij spreken vooreerst het Romanes, aangevuld met de taal van het land waaruit zij vluchtten en eventueel wat Frans. De meeste van de recent gemigreerde Roma die in Vlaanderen verblijven, beheersen het Nederlands niet.²¹ Binnen de hele hoofdgroep van Romzigeuners treft men ten slotte een aantal subgroepen aan. Vooreerst vindt men de *Lowara* terug, wat de afstammelingen zijn van de vroegere paardenhandelaars. ‘Low’ is Hongaars voor ‘paard’. Volgens hun eigen zeggen vormen zij op dit moment de grootste stam en stilaan wordt hun dialect het overheersende. Door hun hoofsheid, worden zij soms als de ‘adel’ van de zigeunerwereld betiteld. Een tweede subgroep betreft de *Tsjoerara*. Net zoals bij de Lowara verwijst ook de benaming van deze groep naar het ambacht dat zij oorspronkelijk uitoefenden. ‘Tsjoerie’ is Romanes voor ‘mes’, wat er op duidt dat zij afstammen van de oude messenmakers en mandenvlechters. Hun stam is het meest aangetast door consanguiniteit, hetgeen kan leiden tot hemofilie, doofstomheid en vergroeiingen. Om dit probleem tegen te gaan zoeken de Tsjoerara in België nu al geruime tijd steun bij de Lowara. Een laatste subgroep betreft de *Kalderara* of in het Frans de *Kalderasj*. ‘Kaldera’ betekent ‘pot’ in het Romanes, wat wil zeggen dat zij de oude ketellappers zijn. In Frankrijk vormen zij de meerderheid, maar kunnen het minder goed vinden met de vorige twee stammen. In België komen geen Kalderara-clans voor, tenzij op bepaalde momenten wanneer ze op doortocht zijn.²² Een opmerking die het Vlaams Minderhedencentrum meegeeft, is het feit dat er rekening mee moet gehouden worden dat men de term ‘Roma’ goed gebruikt. Al te vaak wordt het begrip immers verkeerdelijk als een synoniem voor ‘zigeuners’ gezien. Door dit foutief gebruik wordt het onderscheid met de Manoesjen en Gitans uitgewist.²³

Wat hier nu nog moet vermeld worden, is het opvallende feit dat alle zigeunergroepen samen te allen tijde nadruk leggen op hun afwijken van de *gadje* ofte, wij, de niet-zigeuners. Dit gegeven is ook een van de grote elementen die hen als zigeunerbevolking verbindt. *Gadjo*²⁴ (enkelvoud)

---

²¹ M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 34-38; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 4.

²² J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 76-77.

²³ Informatie uit telefonisch contact met Dirk Beersmans, stafmedewerker “woonwagenterreinen Vlaanderen” bij het Vlaams Minderhedencentrum.

²⁴ Af en toe wordt het woord ‘gadjo’ in het Romanes ook als een scheldwoord gebruikt. (Zie: D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 10) Daarom zal ik de term, net zoals het begrip ‘zigeuner’, telkens tussen aanhalingstekens

betekent letterlijk ‘boer’ en legt dus ergens de nadruk op de sedentaire levenswijze van de niet-zigeuner en zijn afhankelijkheid van landbouw en veeteelt. Doch zegt Cuijle dat hetgeen een ‘zigeuner’ nu eigenlijk een ‘zigeuner’ maakt, een complex is van verschillende factoren die niet altijd gelijktijdig aanwezig zijn en die soms aangroeien en dan weer wegebden. Het ‘zigeuner zijn’ blijft iets wat sociaal gedefinieerd is. Manoesjen en Roma zijn uiteindelijk mensen die zichzelf zo benoemen en die door andere Manoesjen en Roma als zodanig benoemd worden. Een objectieve basis om iemand als ‘zigeuner’ te categoriseren bestaat er niet. Het zigeunermilieu staat bovendien open: ‘zigeuners’ kunnen ‘gadje’ worden als zij, gesedentariseerd en als arbeider tewerk gesteld, geleidelijk opgaan in onze maatschappij. ‘Gadje’ kunnen op hun beurt ‘zigeuner’ worden, wanneer ze, uitgesloten door de samenleving, worden opgenomen in een zigeunergroep, al moet gezegd worden dat dit laatste zeer zelden gebeurt. Een spel van tsignisatie, detsignisatie en retsignisatie kan ontstaan.²⁵

Omdat het dus moeilijk is duidelijke grenzen te trekken tussen Roma, Manoesjen en ‘gadje’ en omdat er in elke stamboom wel overlappingsen tussen de verschillende groepen aan te treffen zijn, is het ook niet gemakkelijk om aan te geven hoeveel ‘zigeuners’ er nu precies in België verblijven. Schattingen van het Vlaams Minderhedencentrum gaven aan dat er aan het begin van de 21^e eeuw zo’n 1300 Manoesjen en een 700-tal Roma uit de eerste golf in Vlaanderen leefden. Minder zicht heeft men echter op het aantal Roma-zigeuners dat in een tweede golf vanuit Oost-Europa naar ons land vluchtte. Men weet wel dat deze groep aanzienlijk is en in 2003 werd hun aantal in Vlaanderen en Brussel op zo’n 15 000 à 20 000 personen geschat.²⁶ Dat laat tussendoor ook opmerken dat het aantal ‘zigeuners’ dat de laatste 20 jaar naar ons land afzakte dus veel groter is dan het aantal dat in België aankwam met de vorige migratiestromen, die vijf eeuwen in beslag namen. Gitans komen, zoals eerder vermeld, niet in ons land voor. Bovendien dient er rekening mee te worden gehouden dat naast ‘zigeuners’ en ‘gadje’ er nog een derde groep in België leeft die het maken van schattingen kan bemoeilijken, met name de *voyageurs*. Die laatste zijn verpauperde autochtone Belgen van wie de voorouders een tijdlang rondtrokken als

---

plaatsen wanneer ik deze verder aanhaal in mijn thesis. Door de beladenheid die het woord ‘gadjo’ soms meedraagt, zal ik in de plaats af en toe ook het woord ‘burger’ gebruiken.

²⁵ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 65-66; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 5; *Vlaams Centrum Woonwagenwerk: Algemene situatieschets*, in: <<http://users.telenet.be/ws35421/newpage1.htm>>, geraadpleegd op 28.04.2010.

²⁶ M. Kerff, ‘Kom, we zijn tebie!’, p. 36-38; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 5; *Roma in Vlaanderen*, in: <<http://www.vmc.be/thema.aspx?id=9050>>, geraadpleegd op 03.05.2010.

handelaars of ambachtslui. Heel wat onder hen wonen, net zoals sommige 'zigeuners', in woonwagens die gestationeerd staan op gemeentelijke terreinen. Wanneer ze, al dan niet gedwongen, in huizen gaan wonen, blijven ze aanzien worden als voyageurs. Hoewel het duidelijk geen 'zigeuners' zijn, staan de voyageurs toch in nauw contact met de Manoesjen en worden er, zoals eerder aangehaald, geregeld huwelijken gesloten tussen deze twee groepen.²⁷

---

²⁷ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 13; *Vlaams Centrum Woonwagenwerk: Algemene situatieschets*, in: <<http://users.telenet.be/ws35421/newpage1.htm>>, geraadpleegd op 28.04.2010; *Over Roms, Roma, Manoesjen en voyageurs*, in: <[http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagenbewoners/Artikel%20woonwag%20enbewoners%20voor%20VVJ%20\(oktober%202007\).pdf](http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagenbewoners/Artikel%20woonwag%20enbewoners%20voor%20VVJ%20(oktober%202007).pdf)>, geraadpleegd op 28.04.2010.

Hoofdstuk 2: ‘Zigeuners’ en hun herkomst

Was de verwarring omtrent de oorsprong van de term ‘zigeuner’ reeds groot, des te groter is de chaos nog omtrent de afkomst van deze etnische groep zelf. Heel wat wilde fantasieverhalen hebben de ronde gedaan waarbij men nu eens Kaïn, dan weer Cham en zelfs de bewoners van het verdronken rijk Atlantis als hun stamvaders zag.²⁸ Uiteindelijk kwamen linguïsten, na taalkundig onderzoek, tot het besluit dat de ‘zigeuners’ afkomstig zijn van Noord-India, zoals ook hoger werd vermeld. Het doorslaggevend bewijs hiervoor waren de vele overeenkomsten tussen het Romanes en het Sanskriet.²⁹

De uittocht van de ‘zigeuners’ naar het Westen begon op het einde van het eerste millennium na Christus. De precieze reden voor de exodus heeft men nog niet achterhaald, maar vermoed wordt dat het begin van de trektocht samenhangt met de intrede van de Islam in India en de talrijke godsdienstoorlogen die hierop volgden. Of het al dan niet de hogere kasten waren die de uittocht aanvatten, is tot op heden nog onduidelijk.³⁰ In ieder geval is het zo dat de gemeenschap ‘zigeuners’ snel versplinterd raakte en dat men in kleinere groepen migreerde van oost naar west, hetgeen vanzelfsprekend ook bijdroeg aan de onderlinge verscheidenheid die uiteindelijk ontstond tussen de verschillende hoofdgroepen.³¹ Veralgemeend kan men stellen dat de migratiegeschiedenis van de ‘zigeuners’ in Europa te beschrijven valt binnen drie migratiestromen, die in het vorige hoofdstuk ook reeds kort werden aangehaald.³²

De eerste migratiestroom zorgde ervoor dat er vanaf de vijftiende eeuw ‘zigeuners’ opdoken in West-Europa. Via Egypte en de Balkan waren zij verder uitgezwermd richting onze contreien. In wat later België zou heten werd er voor het eerst melding gemaakt van de aankomst van deze ‘Egyptiërs’, zoals ze toen werden genoemd, te Brugge in 1421. Aanvankelijk werden zij goed ontvangen. Hun exotische verschijning bracht veel kijklustigen op de been. Bovendien verleende hun voorgehouden pelgrimsstatus en het feit dat zij in het bezit waren van beschermingsbrieven

---

²⁸ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 52.

²⁹ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 14.

³⁰ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 14.

³¹ M. Bogaert, *De ‘ander’ in beeld: liminaal denken in fotografie*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2008, p. 46.

³² L. Brewaeys, *Nomaden in een post-industriële samenleving*, p. 7.

van hooggeplaatsten, zoals de Roomse koning Sigismund (1410-1437) of paus Martinus V (1417-1431), hen het recht om voedsel en geld te vragen aan de stadsbesturen en aan gewone burgers. Deze beide laatsten gaven hen dit aanvankelijk zonder veel moeilijkheden. Het was ook zo dat de adel oorspronkelijk graag gebruik maakte van de diensten die de 'zigeuners' aanboden: zigeunermannen konden dienen in het leger, handelden in paarden en vervaardigden degelijke wapens. Zoals hoger vermeld, zijn de 'zigeuners' die met deze eerste migratiestroom in onze streken belandden waarschijnlijk de voorouders van de Sinti en Manoesjen die hier vandaag aanwezig zijn.³³

Vanaf de zestiende eeuw nam de gastvrijheid tegenover de 'zigeuners' echter af. Vooral in de steden rezen er problemen. De stedelijke gilden waren van mening dat te veel 'zigeuners' hun weg gevonden hadden naar onze regionen. Ze begonnen, als reizende handelaars en ambachtsslui, ernstige concurrenten te vormen voor het netwerk van gilden in de stad. Bovendien werden ze beschuldigd van spionage voor de Turken en werden ze aangewezen als een bron van maatschappijbederf. Hun waarzeggerij en geneeskundige methoden werden afgedaan als duivelswerk en de autoriteiten gingen het zwerven en de bedelarij³⁴ beschouwen als een misdaad. Gauw volgden dan ook de eerste plakkatens³⁵ en ordonnanties gericht tegen de 'zigeuners'³⁶. Iedereen die in onze contreien zwervend rondtrok, mocht worden gegeseld, gebrandmerkt, gevangen gezet, verbannen of zelfs worden verhangen. Dit beleid werd in de zeventiende en achttiende eeuw onverminderd, en zelfs nog sterker, voortgezet. Massale vervolgingen, 'heidenjachten', en zware repressies werden op poten gezet en de 'zigeuners' werden vogelvrij

---

³³ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 14-15; M. Kerff, 'Kom, we zijn tebie!', p. 29; L. Brewaeys, *Nomaden in een post-industriële samenleving*, p. 8; H. Timmerman, 'Les Bohémiens sont là!' *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners: een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1998, p. 4; A. Fraser, *De Zigeuners: de geschiedenis van een volk*, Amsterdam, Atlas, 1994, p. 67-70.

³⁴ In de Middeleeuwen werd bedelarij nog verheerlijkt omdat het de rijken de kans bood hun zielenheil te vergroten door het geven van aalmoezen. Eind vijftiende à begin zestiende eeuw veranderde dit idee rond liefdadigheid echter en ging men bedelarij beschouwen als iets ongewenst dat een bedreiging vormde voor de maatschappij. Zie: H. Timmerman, 'Les Bohémiens sont là!', p. 4-5.

³⁵ Leo Lucassen geeft in zijn boek *En men noemde hen zigeuners...* aan dat de plakkatens uitgevaardigd in de Nederlanden gebaseerd waren op Duitse edicten. De meeste vorstendommen in onze contreien maakten destijds immers formeel deel uit van het Heilig Roomse Rijk. Zie: L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners... De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)*, Amsterdam, Stichting beheer IISG, 1990, p. 22.

³⁶ Vaak sprak men ook van ordonnanties gericht tegen de 'heidens', een term die toen frequenter werd gebruikt dan 'zigeuners'. Zie: J.E. Dubbelman et al., *Vreemd gespuis*, Baarn, Ambo, 1987, p. 51.

verklaard³⁷. Ook in Frankrijk werden heel wat ‘zigeuners’ toen straffeloos afgeslacht en in Engeland vonden meer dan 18 000 ‘zigeuners’ de dood aan de galg. Tegen ongeveer 1730 waren er zo weinig ‘zigeuners’ over in onze gewesten, dat de overheid geen moeite meer deed om diegene die dan nog op de vlucht waren op te sporen. Het feit dat zoveel ‘zigeuners’ verdwenen waren, mag men echter niet alleen toeschrijven aan massale uitroeiing. Een vermenging van ‘zigeuners’ onder de autochtone bevolking geeft ook ergens een stuk verklaring.³⁸

Een tweede zigeunermigratiestroom kwam op gang in de tweede helft van de negentiende eeuw. In 1856 werd in een aantal Roemeense prinsbisdommen de slavernij afgeschaft en daarop begonnen een aantal nomaden die tot dan vastzaten in hun streek, te trekken. Die ‘zigeuners’ behoorden, zoals hoger reeds vermeld, tot de Roma en zwermden uit naar Rusland en West-Europa. Bovendien dook, samen met de inwijking van deze Roma in België en omstreken, eveneens een gedeelte eerste-migratie-zigeuners opnieuw op in onze contreien.³⁹ Hoewel die ‘zigeuners’ eerst, ten tijde van de Romantiek, niet vijandig werden benaderd en vanuit intellectuele hoek zelfs werden bewonderd omwille van hun ongereptheid, sloeg dit al gauw weer om. De opkomst van een gemechaniseerde industrie en een geleide economie aan het eind van de negentiende eeuw creëerde immers overal een grote kloof tussen de arbeidersklasse en de rondtrekkende ambachtslieden. Ook in België was dit zeker het geval. ‘Zigeuners’ werden opnieuw paria’s in een maatschappij die beheerst werd door regels en wetgeving. Nergens konden ze zich laten inschrijven en algemeen werden ze beschouwd als landlopers. Toch bleven ze rondtrekken en konden ze overleven dankzij een grote inventiviteit.⁴⁰

In 1931 vond in Parijs een internationaal politiecongres plaats dat geheel werd gewijd aan het zogenaamde ‘zigeunerprobleem’. Er werd gepleit voor de oprichting van een internationaal bureau dat zich zou bezighouden met de zigeunerproblematiek. In 1936 werd de

---

³⁷ Het was vooral in de periode 1670-1730 dat het conflict tussen de gewestelijke Nederlandse overheden en de ‘zigeuners’ escaleerde. Tussen 1700 en 1730 werden de heidenjachten zelfs intergewestelijk geregeld in overeenkomsten met naburige gewesten en aangrenzende vorstendommen. Zie: L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 23.

³⁸ M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 31; J.E. Dubbelman et al., *Vreemd gespuis*, p. 55; H. Timmerman, ‘*Les Bohémiens sont là!*’, p. 4-6; L. Brewaeys, *Nomaden in een post-industriële samenleving*, p. 9; L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 21-23; W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme*, Utrecht, Uitgeverij Jan Van Arkel, 1995, p. 12.

³⁹ Zoals eerder gezegd, waren dit waarschijnlijk Manoetsen die zich een aantal generaties lang hadden schuil gehouden, maar zich nu terug durfden manifesteren. Zie: M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 31.

⁴⁰ M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 34; L. Brewaeys, *Nomaden in een post-industriële samenleving*, p. 10; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 10.

‘zigeunercentrale’ een feit en twee jaar later hadden volgende landen zich hierbij reeds aangesloten: België, Nederland, Duitsland, Frankrijk, Portugal, Oostenrijk, Joegoslavië, Polen, Finland, Letland en Tsjechoslowakije. De ‘Endlösung’ van het zigeunerprobleem, zoals die een paar jaar later zou worden voltrokken door de nazi’s, kende dus in feite de ondersteuning van heel wat democratische landen.⁴¹

In België werd, onder Duits bewind, in december 1941 de zogenaamde ‘zigeunerkaart’ ingevoerd, waarbij de ‘zigeuners’, zowel Roma als Sinti, een voorlopige verblijfsvergunning werd gegeven. In het voorjaar van 1943 werden de eerste ‘zigeuners’ in ons land opgepakt. Een eerste grote razzia vond plaats op 22 oktober van datzelfde jaar in het Doornikse. Vanuit België werden in totaal 351 ‘zigeuners’ gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau en tussen 1942 en 1945 vonden minstens 250 000 ‘zigeuners’ uit heel Europa de dood in de concentratiekampen. Het waren vooral de Roma die het hard te verduren kregen.⁴²

In 1975 werd de ‘zigeunerkaart’ in België uiteindelijk afgeschaft en konden de ‘zigeuners’ zich laten registreren in de gemeentelijke vreemdelingenregisters. Vanaf de beginjaren 1990 konden ze beschikken over een volwaardige Belgische identiteitskaart. De meeste Roms uit de tweede migratiestroom zijn daardoor vandaag in het bezit van geldige verblijfsdocumenten en hebben vaak ook de Belgische nationaliteit.⁴³

De derde zigeunermigratiestroom bracht, zoals hoger al aangehaald, ook vooral Roma in beweging en ving aan toen het communisme na de Tweede Wereldoorlog de macht overnam in Oost- en Centraal-Europa. Op dat moment constateerde men reeds een verhoogde exodus uit de communistische regionen, maar de echte grote massa kwam in feite pas in beweging na de val de communistische regimes en het verdwijnen van het IJzeren Gordijn. Bovendien versterkte ook de oorlog in Joegoslavië deze golf. België vormde een opvallende aantrekkingspool voor de Oost-Europese Roma en, zoals vermeld, zorgde dat ervoor dat het aantal ‘zigeuners’ dat in ons land de afgelopen twintig jaar aanspoelde groter was dan het aantal dat hier de voorbije vijf eeuwen terecht kwam. Bovendien dient opgemerkt te worden dat de derde migratiestroom nog steeds aan

---

⁴¹ E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 10-11.

⁴² M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 34; P. De Keulenaer, *Konvooi Z*, in: <http://users.skynet.be/bs136227/src2/Bulletin2000/Bull%2012%20Konvooi%20Z%20zigeuners.pdf>, geraadpleegd op 06.05.2010.

⁴³ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 15; M. Kerff, ‘*Kom, we zijn tebie!*’, p. 34.

de gang is. Het schrijnende is natuurlijk dat dit ook steeds meer mensen naar West-Europa voert die hier dan in de illegaliteit verblijven.⁴⁴

---

⁴⁴ M. Kerff, *'Kom, we zijn tebie!'*, p. 34-36; D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 15; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 4.

Hoofdstuk 3: ‘Zigeuners’ en hun leefwereld

Ondanks de verscheidenheid tussen de verschillende hoofdgroepen, zijn er toch altijd heel wat eigenschappen en waarden geweest die de ‘zigeuners’ als gemeenschap verbonden en nog steeds verbinden. Het betreft kenmerken die hen een culturele eigenheid gaven en geven. Van belang is op te merken dat veel kennis omtrent de leefwereld van ‘zigeuners’ ons bereikt heeft via niet-zigeuners. ‘Zigeuners’ zelf hebben immers geen echte schriftcultuur, maar veeleer een orale traditie. Voorzichtigheid bij het bestuderen van de zogenaamde zigeunercultuur is dus geboden, daar bronnen afkomstig van niet-zigeuners kunnen getuigen van onbegrip, onwetendheid en vooroordelen, die in bepaalde schrijfsels zeker zijn ingeslopen.⁴⁵ Bij het uitwerken van dit onderdeel heb ik dan ook steeds bronnen onderling vergeleken en de gevonden informatie afgetoetst aan wat de medewerkers van het Vlaams Minderhedencentrum me te kennen gaven. Die laatste instantie staat tenslotte dichterbij de ‘zigeuners’.

Zowat de belangrijkste eigenschap die ‘zigeuners’ als groep altijd heeft verbonden, werd reeds vermeld in het eerste hoofdstuk van dit deel en betreft de tegenstelling tussen de ‘zigeuners’ enerzijds en de ‘gadje’ of burgers anderzijds. Net zoals wij, westerlingen, doen, denken ‘zigeuners’ sterk volgens een *wij/zij-structuur* en hebben ze zich steeds willen identificeren als ‘anders dan zij die niet trekken’. Door hun eeuwenlange geschiedenis van uitsluiting en vervolging werd de kloof tussen de zigeunerwereld en de burgermaatschappij bestendig en groeide een diep wantrouwen tegenover de ‘gadje’. Tot op heden, overbruggen ‘zigeuners’ de kloof met burgers bijna uitsluitend uit economische overwegingen. Naast deze opsplitsing tussen wij en zij, gaf het Vlaams Minderhedencentrum nog drie kenmerken aan die eigen zijn aan de zigeunercultuur. Vooreerst moet hier gewezen worden op hun ongebondenheid aan tijd en ruimte. ‘Zigeuners’ lijken te leven in een eeuwigdurend ‘*hier en nu*’, wat een logisch gevolg is van een levenswijze waarin rondtrekken altijd centraal heeft gestaan. Die pluk-de-dag-mentaliteit is iets wat haaks staat op het planmatige van de burgermaatschappij. De ‘gadje’ delen hun leven immers op in mooi afgelijnde sferen zoals werk, school, gezin en vrije tijd. Bij ‘zigeuners’ vormen die verschillende domeinen eerder een eenheid en wordt er praktisch niets gepland op lange termijn. Voorts is ook *flexibiliteit* iets wat de zigeuneridentiteit steeds heeft gekenmerkt. ‘Zigeuners’

---

⁴⁵ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 7; L. Brewaeyts, *Nomaden in een post-industriële samenleving*, p. 5.

kregen en krijgen met de paplepel ingegeven dat ze zich in alle omstandigheden moeten kunnen aanpassen. Wanneer dit om bepaalde redenen dus nodig is, twijfelt een ‘zigeuner’ niet om de kloof met de hem omringende maatschappij te overbruggen. Ten slotte kennen ‘zigeuners’ een *egalitaire structuur*. Alle ‘zigeuners’ zijn gelijk voor elkaar en niemand heeft gezag over een ander. Wel heerst er respect van kinderen en kleinkinderen naar ouders en grootouders toe, maar van echte hiërarchische machtsrelaties is niet echt sprake. De zigeunerkoningen of –baronnen, waarvan wel eens melding wordt gemaakt in verhalen en operettes, behoren dan ook tot de fantasiewereld.⁴⁶

Elk van de voornoemde waarden vindt men voortdurend terug in de manier waarop ‘zigeuners’ in Europa hun dagelijks leven organiseerden en nog steeds organiseren. Ze sippelen door in zowat alle levensdomeinen en zorgen ervoor dat de leefwereld van ‘zigeuners’ duidelijk afwijkt van de burgermaatschappij. De flexibiliteit die ‘zigeuners’ kenmerkt, vindt men zo bijvoorbeeld duidelijk terug in hun manier van wonen. ‘Zigeuners’ binden zich niet graag vast aan één bepaalde woonvorm of plaats. Het trekgevoel is inherent aan hun levensstijl en doorheen de tijd schakelde men geleidelijk over van tenten op - open en daarna gesloten - karren⁴⁷ en woonwagens⁴⁸, de woonvorm waarnaar tot op heden nog steeds de voorkeur uitgaat. Een woonwagen blijft het vlotst verplaatsbaar en is snel verhandelbaar. Mobiliteit blijft belangrijk en wanneer ‘zigeuners’ vandaag de dag noodgedwongen geen caravans, maar chalets of kleine huizen bewonen, blijft verhuizen een normale zaak.⁴⁹

Wat sociale organisatie betreft, kennen ‘zigeuners’, zoals hoger aangehaald, geen echte machtsrelaties, maar binnen een groep wordt er wel veel belang gehecht aan wederzijds vertrouwen, respect en solidariteit. Bovendien is het ‘individu’ onbelangrijk en wordt het steeds beschouwd als deel van een netwerk. Meestal wonen ‘zigeuners’ samen in een *extended family*,

---

⁴⁶ M. Kerff, ‘Kom, we zijn tebie!’, p. 40-41; D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 18-21; Informatie uit telefonisch contact met Dirk Beersmans, stafmedewerker “woonwagenterreinen Vlaanderen” bij het Vlaams Minderhedencentrum; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present. Life Among the Gypsies*, New York, Monacelli Press, 2004, p. 45.

⁴⁷ De omschakeling op karren gebeurde in Europa naar het einde van de negentiende eeuw toe. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 52.

⁴⁸ De vorm van de woonwagens evolueerde natuurlijk nog doorheen de tijd: van de traditionele, wagonachtige, houten woonwagen naar de modernere en comfortabelere caravan, zoals men die nu kent. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 52.

⁴⁹ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 18-20 en p. 23.

hetgeen dus bestaat uit een kerngezin – vader, moeder en de ongetrouwde kinderen – uitgebreid met de getrouwde dochters en hun respectieve echtgenoten en kinderen. Een probleem dat zich vandaag vaak voordoet is dat zigeunerfamilies bij de toekenning van huizen uiteen worden gerukt en verknipt tot kerngezinnen, omdat de bevoegde westerse ambtenaren niet op de hoogte zijn van de familiestructuren bij ‘zigeuners’. Iedere zigeunerfamilie behoort op zijn beurt weer tot een uitgebreidere groep, met name een *vitsa*, wat een verbond is van verschillende families met eenzelfde voorouder. Elk geheel is met andere woorden binnen de zigeunermaatschappij deel van een grotere eenheid. John B. McLaughlin geeft aan dat het lidmaatschap van een ‘vitsa’ niet vanaf de geboorte vastligt, maar zelf kan worden gekozen. Meestal wordt gekozen voor de ‘vitsa’ van de vader, maar hier en daar treedt men ook toe tot de ‘vitsa’ van de moeder of kiest men, na het huwelijk, voor de ‘vitsa’ van de echtgenoot of echtgenote. Verschillende ‘vitsas’ verenigen zich op hun beurt in een *nacia*, wat eerder op een categorie⁵⁰ slaat dan op een groepering. Leden van dezelfde ‘nacia’ hoeven elkaar immers niet per se te kennen en zijn ook niet noodzakelijk familie. De benaming van een ‘nacia’ kan gekozen worden op basis van een geografische plaats, de plaats waar de ‘nacia’ haar wortels heeft (bijvoorbeeld de *Rusuria*) of op basis van de ‘gedragingen’ van de ‘nacia’ (bijvoorbeeld de *Plascunuja*, reizigers of de *Sosoyara*, konijnneters). De ‘nacia’ is op zich uiteindelijk een onderverdeling van de subgroepen en hoofdgroepen die men binnen de zigeunermaatschappij kent en die in het eerste hoofdstuk van dit deel reeds werden besproken. Tijdens het trekken van streek naar streek, leven zigeunerfamilies natuurlijk niet geïsoleerd, maar worden er *kumpania*, compagnieën, gevormd die leden kunnen bevatten uit verschillende ‘vitsas’ en ‘nacias’. De ‘kumpania’ zijn steeds van tijdelijke aard en vervormen zich door het toevallig treffen van anderen tijdens het reizen of omwille van economische of praktische redenen.⁵¹

Hoewel reeds werd gezegd dat de ‘zigeuners’ een egalitaire structuur kennen, heeft elke ‘vitsa’ en ‘kumpania’ toch een soort leiderfiguur. Dit betreft praktisch altijd een man, meestal van een zekere ouderdom, wiens leiderschap niet erfelijk is en die wordt gerespecteerd omwille van zijn wijsheid, eerbaarheid en kennis. Algemeen is het bovendien zo dat de ouderen binnen een zigeunergemeenschap sowieso gerespecteerd worden en dat er een zeker gezag van hen uitgaat. Bij belangrijke beslissingen of bij conflicten worden de ouderen steeds geraadpleegd. Men

---

⁵⁰ De ‘nacia’ als categorie wordt in de meeste bronnen slechts vaag omschreven. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 23.

⁵¹ E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 22-25.

probeert bij geschillen zo weinig mogelijk – liefst helemaal niet – te steunen op de hulp van wetten uit de burgermaatschappij, de politie of de officiële rechtspraak van het gastland waarin men verblijft. De ongeschreven ‘zigeunerwet’ is de enige die gerespecteerd wordt. Wordt deze toch overtreden of is er een geschil tussen mensen van verschillende families en is dit probleem eerder van ondergeschikt belang, dan tracht men het op te lossen met behulp van een aantal bemiddelaars. Is het onmogelijk om voor de betrokken partijen een aanvaardbaar compromis te vinden of gaat het om een zwaarder vergrijp, dan wordt het rechtstribunaal of de *kris* ingeschakeld. Hierbij stelt de *krisnitori*, een wijs en onbevooroordeeld man, een aantal mensen aan, meestal ouderen, die hem moeten bijstaan in het oordelen over de kwestie. Vervolgens roept hij de betrokken familiehoofden samen die dan hun verhaal kunnen doen. Hierna wordt het vonnis geveld, dat bindend is. Tot op de dag van vandaag functioneert de ‘kris’ bij de Roma. Bij de Manoesjen is dit echter niet meer het geval.⁵²

Tegenover onderwijs hebben ‘zigeuners’ een grote dosis wantrouwen. De school is volgens hen een instituut van en voor burgers. Zigeuner kinderen zouden er slechts burgermanieren leren die op zich dan een bedreiging zouden betekenen voor het behoud van hun eigen cultuur. Daarnaast staat de school haaks op het zigeunerleven. Het betreft immers een stenen gebouw waar men moet luisteren naar een burger en waar alles vooraf bepaald is en op gezette tijden gebeurt. Dit is volledig in strijd met de flexibiliteit en het egalitaire waarmee hun cultuur doordrongen is. ‘Zigeuners’ zijn dan ook meestal niet happig hun kinderen in te schrijven in het schoolsysteem. Bijgevolg is de meerderheid aan ‘zigeuners’ tot op vandaag nog steeds analfabeet en is communicatie via het geschreven woord een zeldzaamheid. Toch merkt men nu bij bepaalde groepen een evolutie. Steeds meer zigeunerfamilies zien in dat scholing en het behalen van een diploma meer kansen biedt aan hun kinderen om te kunnen overleven binnen de westerse maatschappij. Bovendien ziet men ook in dat kunnen schrijven onder andere van belang is voor het behoud van hun taal. In de jaren ’70 ontstond een soort taalbeweging en verscheidene taalgeleerden gingen zich bezighouden met het Romanes. Her en der werden literaire werken vertaald in het Romanes en verschenen er zelfs een aantal Romani-woordenboeken. Verder

---

⁵² E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 25-30; E. Poesmans, *Een beschrijving van het leven van de Belgische zigeuners en een zoektocht naar sporen van nomadisme in hun sedentair bestaan*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2003, p. 42-43; D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 21.

publiceerden een aantal geschoolde ‘zigeuners’ gedichtenbundels en romans en werden er tevens een aantal films gemaakt. Men zag in dat het Romanes zou verdwijnen als men uitsluitend op de orale traditie zou blijven steunen. Natuurlijk zijn drukwerken vandaag nog maar toegankelijk voor een beperkte groep geschoolde ‘zigeuners’ en vindt de meerderheid nog steeds zijn vertier in orale cultuuruitingen. Doch wordt de ijver om de alfabetiseringsgraad te proberen opkrikken steeds groter.⁵³

Wat arbeid betreft, werken ‘zigeuners’ het liefst zelfstandig. Loondienst spreekt hen niet aan vanuit het leven in het ‘hier en nu’. Bij loonarbeid is het immers zo dat de werknemers meestal slechts om de maand uitbetaald worden en daardoor de relatie arbeid-product-betaling ver zoek is. Zoals hoger vermeld, oefenden ‘zigeuners’ van bij hun aankomst in Europa vooral ambulante beroepen uit. Hierbij was men immers niet plaatsgebonden en waren ook grote investeringen of een bepaalde opleiding niet vereist⁵⁴. Activiteiten zoals leuren, kleine ambachten (herstellen van huisgerief, slijpen van scharen enz.), seizoensarbeid (in landbouw of op kermissen) en allerlei soorten handel (paardenhandel enz.) waren zaken die geregeld terugkeerden. Wanneer de ‘zigeuners’ merkten dat bepaalde activiteiten niet meer voldoende rendabel waren door het veranderen van de maatschappij rondom hen, trachtten ze deze te vervangen door meer eigentijdse varianten. Zo werd de paardenhandel doorheen de tijd geleidelijk vervangen door de schroothandel. Vandaag de dag is het echter zo dat ‘zigeuners’ met hun traditionele, ambulante beroepen de eindjes niet meer aan elkaar kunnen knopen en noodgedwongen dus toch soms tijdelijk in loondienst moeten gaan werken⁵⁵. Hierbij geef ik wel aan dat het tijdelijk is, want binnen de zigeunermaatschappij stelt men dat men snel van beroepsactiviteit moet kunnen veranderen wanneer de omstandigheden dit toelaten of vragen. Van zigeunermannen wordt dus ergens een *allround* vakmanschap verwacht.⁵⁶

Binnen de zigeunermaatschappij is het altijd zo dat de mannen instaan voor het levensonderhoud van hun gezin. Zij zorgen ervoor dat er brood op de plank komt. Tot hun dertiende krijgen

---

⁵³ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 25-26; P.R. Rodrigues en M. Matelski, *Monitor Racisme en Extreem-Rechts: Roma en Sinti*, p. 26-27; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 16 en p. 20-21.

⁵⁴ Vakkennis werd doorgegeven van vader op zoon. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 16 en p. 58-59.

⁵⁵ Vaak gaan ‘zigeuners’ dan aan de slag binnen marktsegmenten die bij de ‘gadje’ geen aantrekkingskracht meer vinden wegens te vuil, te armoedig of te onregelmatig qua uren. Zie: D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 27.

⁵⁶ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 26-27; Informatie uit telefonisch contact met Dirk Beersmans, stafmedewerker “woonwagenterreinen Vlaanderen” bij het Vlaams Minderhedencentrum.

jongens vrij spel. Daarna worden ze echter door hun vader aangespoord mee te draaien binnen het economisch systeem van de groep. Van hun grootvaders en vaders krijgen ze dan allerlei vakkennis mee zodat ze, tegen de tijd dat ze in het huwelijksbootje stappen, in staat zijn om een eigen gezin te onderhouden. Zigeunervrouwen leggen zich toe op het huishouden en de opvoeding van de kinderen.⁵⁷ Meisjes worden reeds vanaf hun tiende ingeschakeld in het huishouden, waar ze dan instructies krijgen van de oudere vrouwen. Opvallend is dat de grootmoeders enorm gerespecteerd worden. Zij hebben het recht kritiek uit te oefenen op het gedrag van andere groepsleden en kunnen als enige in de familie kinderen terechtwijzen.⁵⁸

Op religieus vlak voelen 'zigeuners' zich niet verbonden met een gevestigde structuur of kerk. Het instituut kerk behoort volgens hen tot de burgerwereld. Vandaar dat 'zigeuners' in het verleden wel eens een gebrek aan vroomheid werd verweten.⁵⁹ Die uitspraak was echter onterecht. Religie maakt immers wel degelijk deel uit van de leefwereld van 'zigeuners'. Het is alleen zo dat rituelen zoals bedevaarten, doopsels en begrafenissen binnen de eigen groep plaatsvinden. In vele gevallen nemen 'zigeuners' deels de godsdienst over van de sedentaire maatschappij waarin men verblijft⁶⁰, wat opnieuw de flexibiliteit van 'zigeuners' aantoont⁶¹. Men vult dit geloof echter aan en past het in in hun eigen wereldbeeld, waar mythologie en magie een belangrijke rol kennen. 'Zigeuners' geloven in één god, die meestal *o Del* wordt genoemd, maar in sommige groepen ook *o Devel* of *o Deloro*. Men kan bij hem terecht met allerlei problemen en men kan zijn *goodwill* afdwingen aan de hand van offers, pelgrimstochten enz. Hieruit blijkt dat de relatie tussen God en 'zigeuners' gekleurd wordt door het nut dat er voor hen uit voortvloeit. Naast God, geloven 'zigeuners' ook in de duivel, *o Bengeh*. Die dualiteit tussen het Goede en het Kwade is een constante in het religieuze leven van 'zigeuners'. Verschillende voorwerpen (amuletten, talismans enz.), personen (exorcisten, heelmesteressen enz.) en rituelen worden aangegrepen om het Kwade te bestrijden en het Goede aan hun kant te krijgen. Opvallend is dat 'zigeuners', behalve dan degene die moslim zijn, een voorkeur hebben voor vrouwelijke

---

⁵⁷ Van echte machtsrelaties mag dan wel geen sprake zijn, een rolverdeling is binnen de zigeunermaatschappij wel aanwezig.

⁵⁸ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 30-31.

⁵⁹ Bij hun aankomst in Europa werden ze daarom ook soms aangeduid als 'heidenen'. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 33.

⁶⁰ Veelal nemen 'zigeuners' enkel de externe aspecten van een godsdienst over. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 33.

⁶¹ Het is zo dat 'zigeuners' gedurende hun leven zelfs probleemloos kunnen veranderen van geloofstak. Zie: D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 28.

culten, in het bijzonder voor de verering van de ‘drie Maria’s’⁶² en de Zwarte Sara, de patrones van de ‘zigeuners’. Volgens de legende zou de Zwarte Sara, een Gitane die in de Camargue aan het hoofd stond van een grote groep ‘zigeuners’, de drie Maria’s, die schipbreuk leden voor de Franse kust ter hoogte van de Rhône-monding, van de verdrinkingsdood gered hebben.⁶³ Jaarlijks vindt op 24 en 25 mei in het Zuid-Franse dorp Saintes-Maries-de-la-Mer, waar de drie Maria’s zouden aangespoeld zijn, een tweedaagse bedevaart plaats ter ere van de Zwarte Sara en de voornoemde Maria’s.⁶⁴

Heel wat Roma uit de tweede zigeunermigratiestroom vandaag in België behoren tot de pinksterbeweging. De pinksterbeweging is een stroming binnen het protestants christendom die ontstond in Amerika aan het begin van de 20^e eeuw en sterk de nadruk legt op de Heilige Geest, die de discipelen van Christus volgens de Bijbel op Pinksterdag ontving. Rond het midden en in de tweede helft van de 20^e eeuw kende de beweging een sterke verspreiding in Frankrijk en andere delen van Europa. ‘Zigeuners’ werden door de pinksterbeweging aangetrokken omdat ze zich baseerde op lekenpriesters waardoor ze niet meer door ‘gadje’-priesters zouden moeten geleid worden, maar nu zelf de diensten konden voorgaan. Manoesjen in België bekennen zich meestal echter tot het katholieke geloof, wat niet wegneemt dat ook zij hun eigen aalmoezeniers hebben. Opmerkelijk is wel hoe de pinksterbeweging stilaan ook onder de Manoesjen leden wint. Zij beleven dit geloof echter wel apart van de Roma.⁶⁵

Een laatste element dat ik wil vermelden in de context van de leefwereld van ‘zigeuners’, is het belang dat wordt gehecht aan het begrip ‘reinheid’. In de meeste groepen wordt er vanuit gegaan dat God de ziel schiep en de duivel het lichaam. Hierdoor is het lichaam zondig en heersen er binnen de zigeunermaatschappij heel wat taboes rond omgang met het menselijk lichaam,

---

⁶² De drie Maria’s: Maria Magdalena, Maria Jacoba en Maria Salome. Zie: C. Tempel, *Vivent les Saintes Maries ! Vive Sainte Sara !*, in: <<http://www.stichtingtoverbal.nl/artikelen/folklore/saintesmaries/>>, geraadpleegd op 06.05.2010.

⁶³ Er bestaat ook een ander verhaal waarin verteld wordt dat Sara de dienaar zou zijn geweest van de drie Maria’s en samen met hen uit Palestina werd verjaagd. Zie: C. Tempel, *Vivent les Saintes Maries ! Vive Sainte Sara !*, in: <<http://www.stichtingtoverbal.nl/artikelen/folklore/saintesmaries/>>, geraadpleegd op 06.05.2010.

⁶⁴ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 27-28; E.M. Gajáry Kuhinka, *Zigeuners: geschiedenis en folklore van een zwervend volk*, Rotterdam, Wyt, 1957, p. 128-136; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 33-36 en p. 39; C. Tempel, *Vivent les Saintes Maries ! Vive Sainte Sara !*, in: <<http://www.stichtingtoverbal.nl/artikelen/folklore/saintesmaries/>>, geraadpleegd op 06.05.2010.

⁶⁵ D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 27-28; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 37-38; informatie uit telefonisch contact met Norah Van Den Daele, stafmedewerker “Roma en opvoedingsondersteuning” bij het Vlaams Minderhedencentrum; *Pinksterbeweging*, in: <<http://nl.wikipedia.org/wiki/Pinksterbeweging>>, geraadpleegd op 14.05.2010.

stofwisseling en spijsvertering. Lichaamsdelen boven de borststreek mogen worden gezien. De inbreng van God vindt men immers terug in het hoofd en het hart. Met lichaamsdelen lager dan de borst mag men echter niet worden geconfronteerd. Ergens verklaart dit ook waarom de traditionele kledij bij 'zigeunerinnen' lange, verhullende rokken voorschrijft, maar anderzijds decolletés toelaat. Wie taboes overtreedt of wie door bepaalde (foute) handelingen zijn zuiverheid verliest⁶⁶, wordt 'onrein' of 'marime' verklaard. 'Marime' wordt als besmettelijk aanzien, hetgeen in de praktijk neerkomt op de sociale uitsluiting van de 'onreine' persoon. Bovendien treft 'marime' ook de familie van de onrein verklaarde, wat die persoon dus met een grote verantwoordelijkheid opzadelt. De betrokkene kan echter wel terug zuiver worden door veel te bidden, deel te nemen aan bedevaarten en goede werken te verrichten.⁶⁷

---

⁶⁶ Men kan bijvoorbeeld 'onrein' worden door het eten van paardenvlees. Het paard is immers een edel dier en een grote vriend van de 'zigeuners'. Wie dus paardenvlees eet, stelt een misplaatste daad en wordt 'marime'. Anderzijds worden ook zwangere vrouwen en vrouwen tijdens de menstruatie als 'marime' aanzien. Zie: E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 40-41.

⁶⁷ J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 38; E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 40-42; D. Beersmans, *Laat de was maar hangen*, p. 24 en p. 29.

Hoofdstuk 4: ‘Zigeuners’ en de vooroordelen die er ten opzichte van hen heersen

Hiervoor trachtte ik te schetsen wie ‘zigeuners’ zijn, waar zij vandaan komen en hoe zij hun dagelijks leven organiseren. Bovendien trachtte ik hierbij te laten doorschemeren dat het dominante beeld in de westerse maatschappij over de zigeunerbevolking niet overeenstemt met de werkelijke leefwereld van deze bevolkingsgroep. Als wij, westerlingen, aan ‘zigeuners’ denken, poppen meestal onmiddellijk woorden als ‘bedelaars, dieven en oplichters’ in ons hoofd op en in mindere mate het beeld van de ‘zigeuner’ als lustige vrijbuiters. Hoe komt het nu dat die vooroordelen zo vastgeroest zitten aan het beeld dat de modale westerling van ‘zigeuners’ heeft? Antropoloog Jean Kommers betoogt in zijn boek *Kinderroof of zigeunerroof?* dat ‘zigeuners’ als minderheidsgroep door hun andere opvattingen, levenswijze en cultuur vaak als een bedreiging worden gevoeld door de dominante groep. Bovendien vermeldde ik reeds hoger dat zowel westerlingen als ‘zigeuners’ sterk volgens een wij/zij-structuur denken waardoor langs beide kanten afschermingsgedrag optreedt. Die mix van het fundamenteel ‘anders zijn’ van ‘zigeuners’ en het feit dat er weinig contact bestaat tussen de zigeunerbevolking en de burgermaatschappij, zorgt ervoor dat westerlingen een verdraaid beeld krijgen van ‘zigeuners’ en kan tot gevolg hebben dat er discriminatie en racisme ontstaat. Het bedreigde gevoel bij westerlingen verklaart bovendien waarom doorheen de eeuwen het negatieve beeld van ‘zigeuners’ altijd meer op de voorgrond trad dan het romantische zigeunerbeeld.⁶⁸ In wat volgt, zal ik zowel de criminologische als romantische visie op ‘zigeuners’ onder de loep nemen en beiden staven met voorbeelden uit de prent- en schilderkunst. Beeldmateriaal maakt immers de hoofdbron uit in deze verhandeling.

4.1 Criminologische visie

De negatieve beeldvorming van ‘zigeuners’ is niet iets wat uitgevonden werd door de nazi’s in de jaren 1930. Reeds in de 16e eeuw ontstond het negatieve stereotiepe denken. Enerzijds gebeurde dit als reactie op de afwijkende levensstijl van de zigeunerbevolking. Anderzijds had dit, zoals

---

⁶⁸ H. Timmerman, *Les Bohémiens sont là!*, p. 8; J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, Utrecht, Uitgeverij Jan van Arkel, 1993, p. 9-17; M. De Wit, *De representatie van zigeuners in film: racisme versus romantiek*, Leuven, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven), 2004, p. 13-14; L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 31 en p. 34.

aangegeven in hoofdstuk twee, te maken met veranderingen die tussen 1450 en 1550 optraden in het denken over bedelarij en armoede. Terwijl bedelarij in de Middeleeuwen nog een functie had (het geven van aalmoezen vergrootte het zielenheil van de elite), werd dit sinds het einde van de 15^e eeuw in toenemende mate als ongewenst beschouwd. Wanneer bedelarij voorkwam in combinatie met een zwervend bestaan, was dit voor de overheden nog meer ontoelaatbaar. Rondtrekkende mensen werden als gevaarlijk beschouwd, zeker toen het nomadisme aangroeide als gevolg van de voortschrijdende proletarisering en de ontworteling die dit met zich meebracht van steeds meer mensen. Zoals hoger vermeld, werden ‘zigeuners’ in de 17e en 18e eeuw dan massaal vervolgd waardoor er tegen 1730 in onze contreien praktisch geen meer te bespeuren vielen. De meeste ‘zigeuners’ waren tijdens de heidenjachten gedood en diegene die waren overgebleven, waren ondergedoken. Vanaf 1730 à 1750 trad dus een zigeunerloos intermezzo in dat meer dan een eeuw stand hield.⁶⁹

Doch is het opvallend hoe de ‘zigeuners’, ondanks het feit dat ze uit het zicht verdwenen waren, niet in de vergetelheid raakten. Leo Lucassen, een Nederlands historicus die promoveerde op een proefschrift omtrent het zigeunerbestaan, geeft aan dat men tegen het eind van de 18^e eeuw in het Westen begon met de wetenschappelijke bestudering van ‘zigeuners’, hetgeen zich dan uitte in het ontstaan van de ‘tsiganologie’. Binnen die tsiganologische visie waren twee richtingen te onderscheiden, die het denken over ‘zigeuners’ de volgende twee eeuwen zouden beheersen. Enerzijds betrof dit een romantische stroming, waarbij ‘zigeuners’ afgeschilderd werden als noble wilden. Op deze richting zal ik echter later dieper ingaan. Anderzijds was er ook een criminologische stroming waarbij een negatieve teneur overheerste en die dus hier verder wordt besproken. Volgens de aanhangers van deze laatste richting waren ‘zigeuners’ door hun aangeboren karaktertrekken als luizen in de pels van de maatschappij en moesten hun beroepen slechts gezien worden als een dekmantel voor bedelarij, oplichting en diefstal. Zij karakteriseerden ‘zigeuners’ als lui, lichtzinnig, sluw, wreed en onbetrouwbaar. Volgens Leo Lucassen moest de romantische visie vooral verbonden worden met Groot-Brittannië. Anderzijds telde de criminologische richting, volgens hem, vooral aanhangers in Duitsland. Mijns inziens mag men het onderscheid geografisch niet zo scherp stellen. Immers ook in Duitsland waren er romantische elementen aanwezig - denke hierbij maar aan Johann Wolfgang von Goethe – en ook

---

⁶⁹ H. Timmerman, *Les Bohémiens sont là!*, p. 1; L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 22-23 en p. 26-27; J.E. Dubbelman et al., *Vreemd gespuis*, p. 51-53.

in Groot-Brittannië heerste er hier en daar ongetwijfeld argwaan tegenover de ‘criminele zigeuner’.⁷⁰

Hét ‘wetenschappelijke’ standaardwerk over de geschiedenis van de ‘zigeuners’ in de Nederlanden tijdens het Eerste Verblijf ofte de periode 1420-1750 was tot 1965 het boek van J. Dirks, *Geschiedkundige onderzoekingen aangaande het verblijf der Heidens of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden*. J. Dirks, een Fries Tweede Kamerlid, schreef dit werk in 1850 en stelde daarin dat ‘zigeuners’ van nature uit criminele mensen waren. Hij betoogde dat het steeds repressievere beleid dat van de 16^e tot de 18^e eeuw werd gevoerd, niets meer was dan een reactie op het parasitaire gedrag van de ‘zigeuners’. Hij voedde met zijn boek dus, met andere woorden, sterk de negatieve beeldvorming. In 1965 publiceerde rechtshistoricus O. Van Kappen vervolgens zijn werk *Geschiedenis der zigeuners in Nederland (1420-1750)*, waarmee hij de titel van standaardautoriteit van Dirks overnam. Doch veranderde deze nieuwe publicatie niet veel aan het licht dat op ‘zigeuners’ geworpen werd. Net als Dirks bleef Van Kappen er immers vanuit gaan dat ‘zigeuners’ van nature uit crimineel zijn en zo de vervolgingen over zich hadden uitgeroepen. Gebaseerd op de door de overheid uitgevaardigde maatregelen tegen ‘heidens’ en op de tegen hen gevoerde processen⁷¹, betoogde hij zelfs dat ‘zigeuners’ tussen 1420 en 1750 in drie fasen steeds criminelere gedrag vertoonden.⁷²

Naast de historische beschouwingen over de ‘oud-vaderlandse heidenen’ zoals deze van Dirks en later van Van Kappen, werd het negatieve beeld over ‘zigeuners’ ook in stand gehouden door kranten, tijdschriften, toneelstukken, kinderliteratuur en populair-wetenschappelijke

---

⁷⁰ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 12-14.

⁷¹ Na de bespreking van Van Kappens theorie, gaat Lucassen in zijn boek in op de fouten die Van Kappen bij zijn analyse maakte en tracht zo aan te tonen dat Van Kappens theorie geen steek houdt. Lucassen zegt onder andere dat Van Kappen zich volledig op het standpunt van de gerechtelijke bronnen richtte en het beeld dat daaruit van ‘zigeuners’ naar voren kwam, gewoon overnam. Lucassen wijst erop dat Van Kappen er bijgevolg te gemakkelijk vanuit ging dat de plakaten er gekomen waren als reactie op het al te bonte gedrag van ‘zigeuners.’ Bovendien maakte Van Kappen, volgens Lucassen, de fout a priori uit te gaan van de racistische opvattingen over ‘zigeuners’, die door Duitse criminologen, etnologen, genetici en medici waren ontwikkeld. Dit bleek het duidelijkst uit het belang dat hij hechtte aan de degeneratie-these, die poneerde dat bij rassenvermenging vooral de slechte erfelijke karaktertrekken worden doorgegeven en zo dus de uitroeiing van ‘zigeuners’ door de nazi’s rechtvaardigde. ‘Zigeuners’ behoorden immers tot ‘het schuim der natie’. Hoewel deze these reeds door tal van onderzoekers werd weerlegd, leefde zij ook na de Tweede Wereldoorlog onterecht nog een taai leven. Ten slotte merkt Lucassen op dat Van Kappens theorie van de drie fasen waarin de criminaliteit onder ‘zigeuners’ steeds erger zou geworden zijn, niet klopt. Uit het bronmateriaal waarmee de auteur zijn stelling staafde blijkt immers niet dat het crimineel gedrag van ‘zigeuners’ voor de 17^e eeuw een sterke toename zou gekend hebben. Bij Van Kappen was de wens dus duidelijk de vader van de gedachte en bleek dus uiteindelijk dat de toename van de criminaliteit in de 17^e eeuw eerder een gevolg dan een oorzaak was van het tegen de ‘zigeuners’ gerichte beleid. Zie: L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 23-25.

⁷² L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 17 en p. 23-24.

beschouwingen. In toneelstukken werd steeds de onoverbrugbaar geachte tegenstelling tussen de ruwe en onbetrouwbare ‘zigeuners’ en de beschaafde maatschappij benadrukt. In de kinderliteratuur werd de ‘zigeuner’ als afschrikwekkend voorbeeld gebruikt om kinderen het verschil tussen goed en kwaad bij te brengen. De populair-wetenschappelijke beschouwingen, ten slotte, vond men voornamelijk terug in encyclopedieën. Ook hierin overheersten, hoewel romantische elementen niet ontbraken, duidelijk de pejoratieve karakterisering van ‘zigeuners’.⁷³

Het weze dus duidelijk dat, ondanks de schijnbare afwezigheid van ‘zigeuners’ tussen ±1750 en 1870 in Nederland en België, de negatieve beeldvorming rond deze bevolkingsgroep doorleefde. Wanneer ‘zigeuners’ rond 1870 dan weer hun opwachting maakten in onze streken, was de herinnering aan de heidenjachten van zowat anderhalve eeuw daarvoor nog springlevend.⁷⁴ Het laat dan ook niet verwonderen dat negativiteit, discriminatie en racisme tegenover ‘zigeuners’ tijdens hun Tweede Verblijf in Nederland en België snel weer de kop opstaken. Dit uitte zich in de beleidslijnen, maar ook in de beeldkunst, waarop in deze verhandeling vooral de nadruk ligt. Het steeds voortschrijdende proces van stigmatisering en stereotypering bereikte uiteindelijk zijn hoogtepunt met de Holocaust in de jaren 1940.⁷⁵

Specifieke vooroordelen

Wat werd ‘zigeuners’ nu voornamelijk voor de voeten geworpen? Een vooroordeel dat veel terugkeerde in de beeldkunst betreft het feit dat ‘zigeuners’ leugenaars, oplichters en bedriegers zouden zijn. Vooral handlezende of kaartleggende zigeunervrouwen, en in sommige gevallen zigeunermannen, worden al eeuwen afgebeeld in een zweem van duisternis. Hierbij haal ik twee voorbeeldprenten aan daterende van het midden van de 17^e eeuw. Het eerste voorbeeld dat hieronder wordt afgebeeld betreft een schilderij van de Vlaamse kunstschilder Simon de Vos, dat werd vervaardigd te Antwerpen in 1639. De tweede prent, getiteld *De Zigeunerhandlezer*, dateert van de tweede helft van de 17^e eeuw. De maker van dit tweede schilderij is echter onbekend.

---

⁷³ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 15-16 en p. 29-30.

⁷⁴ Het mag misschien nog even verduidelijkt worden dat de term ‘zigeuner’ pas vanaf het Tweede Verblijf (vanaf ±1870) in zwang kwam in Nederland en België. Tijdens het Eerste Verblijf hanteerde men voornamelijk de termen ‘Egyptenaren’ of ‘Egyptiërs’ en ‘heidens’. Zie: L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 21.

⁷⁵ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 31-34; H. Timmerman, *Les Bohémiens sont là!*, p. 1.

Op beide kunstwerken is te zien hoe een eerder gegoede westerling zich de hand laat lezen door een 'zigeuner'. In beide gevallen is het opvallend hoe de westerling afgebeeld wordt in lichtkleurige kledij, terwijl de 'zigeuner' telkens gehuld is in zwarte kleren. Ook de eerder blonde haarkleur van beide westerlingen steekt af tegenover het gitzwarte haar van de 'zigeuners'. De licht/donker-werking in de kunstwerken verwijst naar het contrast van het goede tegenover het kwade of van beschaving tegenover wildheid. De schilderijen bevatten impliciet de boodschap dat men zich moet hoeden voor de sluwe streken van 'zigeuners'. 'Zigeuners' worden met andere woorden letterlijk en figuurlijk 'zwart' gemaakt, in contrast met de 'onschuldige' westerlingen, die ze zogenaamd schaamteloos bedotten. Toekomstvoorspellende 'zigeuners' werden vaak beschuldigd van hekserij en dit terwijl ze de naïeve westerling meestal gewoon vertelden wat deze wenste te horen in ruil voor wat geld.⁷⁶

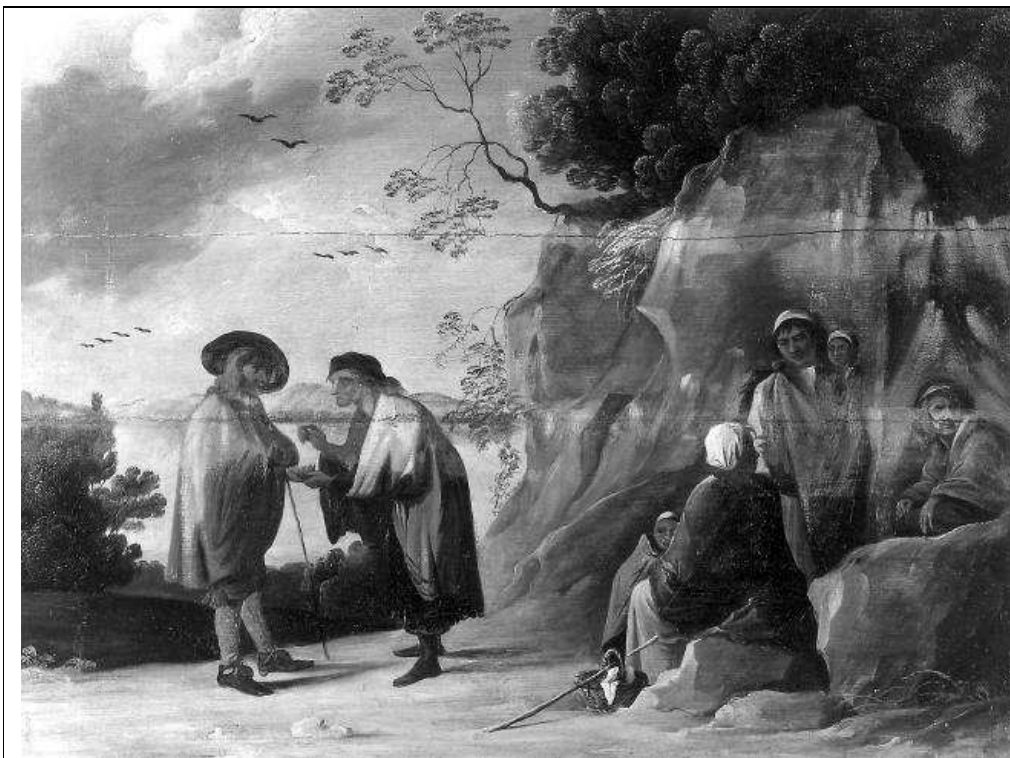

De Zigeunerin: Simon de Vos, Antwerpen, 1639. (Hoogte: 44 cm – Breedte: 62 cm)⁷⁷

Momenteel wordt het schilderij bewaard in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen.

⁷⁶ M. De Wit, *De representatie van zigeuners in film: racisme versus romantiek*, p. 14, p. 36-38 en p. 48; J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 45; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 53-55.

⁷⁷ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: KM4038, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=64127&LIMIT=50>, geraadpleegd op 23.06.2010.

De Zigeunerhandlezer: maker onbekend, 2e helft 17e eeuw. (Hoogte: 48 cm – Breedte: 64 cm)⁷⁸

Momenteel bevindt het schilderij zich in het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn te Gent.

Het hardnekkige beeld van de bedriegende, zogenaamd toekomstvoorspellende ‘zigeuner’ leefde door en kwam ook terug in prenten die werden gemaakt tijdens het Tweede Verblijf van de ‘zigeuners’ in Europa. Onderstaand schilderij, *The Doubtful Fortune*, gemaakt in 1856 door Abraham Solomon, getuigt hiervan. Het schilderij was erg gegeerd en werd veelvuldig gekopieerd⁷⁹ in meerdere landen.⁸⁰ Op de prent is te zien hoe een zigeunerachtige vrouw aan de hand van kaarten de toekomst voorspelt van een westerse dame. Opnieuw wordt er gespeeld met het licht/donker-effect, waarmee geïmpliceerd wordt dat de zigeunervrouw niet te vertrouwen is.

⁷⁸ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: M196693, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=5181&LIMIT=50>, geraadpleegd op 23.06.2010.

⁷⁹ Dit bewijst dat de vooroordelen internationaal circuleerden. Zie: J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 42.

⁸⁰ Abraham Solomon, in: <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/RAsolomon.htm>>, geraadpleegd op 23.06.2010.

The Doubtful fortune: door Abraham Solomon, 1856.⁸¹

Een ander vooroordeel dat telkenmale terugkeerde, was het feit dat ‘zigeuners’ dieven zouden zijn. Ergens kent dit verwijt een grond van waarheid, alleen heeft dit te maken met de kloof die er altijd heeft bestaan tussen de zigeuner- en de burgermaatschappij. ‘Zigeuners’ kijken immers volstrekt anders aan tegen privé-bezit. Het wegnemen van een kip of wat maïskolven zagen zij zo nooit als ‘stelen’, maar eerder als ‘wegnemen voor onmiddellijk gebruik’ en ‘om te voorzien in levensnoodzakelijke behoeften’. Westerlingen zagen dit natuurlijk in een ander licht.⁸²

Specifiek werd in de prentkunst tijdens het Tweede Verblijf van de ‘zigeuners’ in Nederland en België vaak gesuggereerd dat ‘zigeuners’ kinderdieven zouden zijn. Dennis Binns beweerde in 1984 dat die ‘mythe’ ontstaan was in de 19^e-eeuwse Victoriaanse kinderliteratuur. Hij gaf aan dat, waar andere vooroordelen eventueel nog een kern van waarheid konden bevatten, het beeld van ‘zigeuners’ als kinderdieven een verzinsel was.⁸³ De onderzoeker beweerde dat men deze

⁸¹ Abraham Solomon: *Doubtful fortune*, in: <<http://www.artrenewal.org/pages/artist.php?artistid=1067>>, geraadpleegd op 23.06.2010.

⁸² L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 12; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 43 en p. 55.

⁸³ Ik wil zelf wel even opmerken dat er uiteraard in de geschiedenis zaken van kinderhandel te bespeuren vallen waar ‘zigeuners’ bij betrokken waren. Maar men kan deze aparte gevallen niet veralgemenen en al zeker niet op basis daarvan kinderhandel linken aan de zigeunergemeenschap. Bovendien maakten doorheen de tijd ook niet-zigeuners zich schuldig aan kinderroof.

fabel gecreëerd had uit pedagogische overwegingen. Het betrof volgens hem een literaire kunstgreep die was aangewend om, zoals hoger aangehaald, kinderen in kinderboeken het verschil te leren tussen goed en kwaad en om hen te leren gehoorzamen. Jean Kommers wierp in zijn boek echter naar voren dat Binns het onderwerp van de kinderroof te nauw zag. Hij poneerde dat het al lang vóór de Victoriaanse tijd bestond en dat het bovendien niet zomaar als een literaire kunstgreep mocht worden gezien. Het onderwerp kinderhandel en kinderroof moest ruimer worden opgevat als een manier om de ongelijkheid tussen westerlingen en mensen met een andere levenswijze aan te geven en te bestendigen.⁸⁴

Wat er ook van zij, feit is dat de meeste prenten waarin ‘zigeuners’ als kinderrovers worden afgebeeld terug te vinden zijn als illustraties in kinderverhalen. Twee in het oog springende tekeningen in verband met kinderroof vond ik respectievelijk terug in de kinderboeken *Thérèse*, van de Nederlandse auteur P.A. Sparenburg, en *Door een onzichtbare hand geleid*, van W. Riem Vis (zie hieronder). Op de eerste prent is te zien hoe een louche ogende zigeunerman snel wegrent met het blank burgermeisje Thérèse, dat hij zopas ontvoerd had, onder de arm⁸⁵. De tweede tekening beeldt een tafereel uit waarbij een zigeunervrouw ’s nachts een angstig jongetje meeleidt door een donker woud. Net zoals bij de schilderijen rond waarzeggende ‘zigeuners’ het geval was, speelt ook in de prenten rond kinderdiefstal de tegenstelling licht/donker en de symboliek die hiermee samenhangt een rol. In beide tekeningen dragen de ‘zigeuners’ donkerkleurige kledij en op de tweede prent is het zo dat de zigeunervrouw het bange kind in het holst van de nacht tracht mee te nemen, wat in onze cultuur automatisch wordt gekoppeld aan gevaar en duistere praktijken.⁸⁶ Op de eerste tekening versterkt de donkerkleurige hoed, de zwarte snor en de louche gelaatsuitdrukking van de zigeunerman het duistere van de situatie. Diezelfde blik en hetzelfde soort boventronie keert bovendien in andere kinderroof-verhalen terug. Getuige hiervan zijn twee prenten met bijbehorende tekst die ik respectievelijk vond in de kinderboeken *Het gestolen kind* (1903) van F.H. van Leent en *Paula* (1926) van G. Terlingen (zie hieronder).

Door de veelvuldigheid waarmee het thema kinderroof in kinderverhalen en –prenten werd gekoppeld aan ‘zigeuners’, werd eigenlijk een gecreëerde mythe constant bestendigd. ‘Zigeuners’

---

⁸⁴ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 7-9.

⁸⁵ De kleine Thérèse was de dochter van een baron. Doorgaans is het in de verhalen zo dat de geroofde kinderen van voorname afkomst zijn. Zie: J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 31-32 en p. 35.

⁸⁶ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 18-20.

werden met andere woorden door westerlingen misbruikt om vooroordelen over henzelf in stand te houden. Vandaar dat Jean Kommers zich in zijn boek ook terecht de vraag stelde of er niet eerder sprake moest zijn van ‘zigeunerroof’ in plaats van ‘kinderroof’.⁸⁷

⁸⁷ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 8 en p. 10.

⁸⁸ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 26.

⁸⁹ Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis: *Collecties: zigeunerleven illustraties*, in: <<http://www.iisg.nl/collections/zigeuner/2002-2626-nl.php>>, geraadpleegd op 24.06.2010.

blz. 18:

'He moe, lieve moe, riep de knaap, die intusschen naar het vensterraam, was gesnelde, wat zou die leelijke man hier komen doen? Dat is een Zigeuner, kind, sprak zij, hevig ontsteld, ga spoedig je pa roepen.'⁹⁰

Het gestolen kind. Droeve en blijde dagen / F.H. van Leent. - Alkmaar, 1903

⁹⁰ Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis: *Collecties: zigeunerleven illustraties*, in: <<http://www.iisg.nl/collections/zigeuner/2002-3257-nl.php>>, geraadpleegd op 24.06.2010.

Toen vroeg hij aan Paula: „Ben jij dan alleen hier in huis?”

„Ja”, knikte 't kind. Toen kwam de diefachtige aard van den Zigeuner boven; hij onderzocht alle kasten en laden, of hij ook iets van waarde mee kon nemen, en hij vond een klein zakje met geld en een paar brieven; wat dat waren, wist hij niet, zou hij wel nakijken thuis, in ieder geval zou 't wel waarde hebben, meende hij. Toen zei hij tot Paula: „Ga mee, ik zal je bij je moeder brengen”. Maar de Zigeuner was een slechte man; hij bracht haar heelemaal niet bij haar moeder, maar nam haar mee in z'n kermiswagen . . .

Uit: G. Terlingen: Paula (p.16, 17)

Prent uit G. Terlingen, *Paula*, Amsterdam, N.V. de RK Boekencentrale, 1926, p. 16-17.⁹¹

⁹¹ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 46.

Tussendoor moet ik opmerken dat de figuren op bovenstaande prenten natuurlijk ontsproten zijn aan de fantasie van de kunstenaars. Maar ook al zou hij of zij de tekening gebaseerd hebben op een levend zigeunermodel, dan nog is dit in feite niet van belang. Het gaat er immers om hoe wij, westerlingen, ons ‘zigeuners’ voorstellen. Het gaat erom hoe wij ‘zigeuners’ bepaalde kenmerken en eigenschappen aanmeten en mensen dus op basis van onze eigen criteria, die meestal op foutieve gegevens steunen door de kloof die er heerst tussen de burgermaatschappij en de zigeunerwereld, het etiket ‘zigeuner’ opkleven.⁹²

Buiten de reeds genoemde zaken, circuleerden er ten slotte nog een aantal andere hardnekkige veroordelen. Vaak werd ‘zigeuners’ voor de voeten geworpen dat ze lui, vuil, onbetrouwbaar, ruw en gewelddadig waren. Bovendien verweet men hen ook dat ze dronkaards zouden zijn en dat ze naast stelen, hun geld enkel verdienden door te bedelen en op strooptocht te gaan.⁹³ Ook deze typeringen kwamen hier en daar terug in de beeldkunst. Het vuile, ruwe en eventueel luie van de zigeunercultuur kan zo onder meer herkend worden in de reeds besproken prent *De Zigeunerhandlezer*. De ‘zigeuners’ afgebeeld aan de rechterkant van het schilderij zitten er maar lusteloos bij en kunnen zeker niet als verfijnd getypeerd worden. Het verwijt dat ‘zigeuners’ naast stelen alleen aangewezen zouden zijn op bedelen komt men dan weer tegen in onder andere het kinderboek *Zigeuners* van Jeanette Kleinveld uit 1977 (!) (zie prent hieronder). Bij de prent stond het schertsende zinnetje vermeld: “Ook bedelen zigeuners wel, al is het door de politie verboden”.

---

⁹² L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 11-12 en p. 16.

⁹³ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 7 en p. 13.

Bij het plaatje op **blz. 23** staat: 'Ook bedelen zigeuners wel, al is het door de politie verboden.'⁹⁴

Zigeuners / Jeanette Kleinveld. - Z.pl, 1977.

Zeer opvallend is het hoe alle genoemde vooroordelen telkens een omkering waren van de burgerlijke waarden en normen. Dit had als effect dat mensen inzagen hoe anders de cultuur van 'zigeuners' was en daardoor hun eigen cultuur beter gingen begrijpen en naar waarde schatten. Maar uiteindelijk ging het verder dan dit onschuldig gegeven. De verdraaide afbeeldingen van 'zigeuners' gaven immers niet alleen te kennen dat 'zigeuners' anders waren, ze lieten ook doorschijnen dat ze 'minder' waren dan wij. De dominante burgermaatschappij eigende zich de 'zigeuners' dus toe en misbruikte hen om vooroordelen over henzelf te bestendigen. 'Zigeuners' werden ondergeschikt gemaakt aan een strategie en er werd met hen gesold naargelang het doel dat de westerling wilde bereiken.⁹⁵

⁹⁴ Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis: *Collecties: zigeunerleven illustraties*, in: <<http://www.iisg.nl/collections/zigeuner/2002-2627-nl.php>>, geraadpleegd op 24.06.2010.

⁹⁵ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 16-17 en p. 45-46.

Vooroordelen vandaag

Dat vooroordelen tegenover 'zigeuners' ook vandaag nog levendig zijn, kan met verschillende voorbeelden worden aangetoond. Onder andere de honderden cartoons rond het zigeunerthema die vandaag op het internet circuleren, bewijzen dit. Twee van zulke prenten zijn hieronder te zien. De eerste cartoon stelt een 'zigeuner' voor die uitgeteld op de grond ligt en waarbij de tekst 'tipsy gypsy' wordt vermeld. In de tweede cartoon wordt een 'zigeunerin' afgebeeld die aan de hand van een glazen bol de toekomst tracht te voorspellen van een westerling. In de tekstballonnen staat te lezen hoe de 'zigeunerin' voorspelt dat de westerling in de zeer nabije toekomst opgelicht zal worden. Ook al zijn deze prenten bedoeld als een grapje, toch blijkt hieruit dat 'zigeuners' in de hoofden van mensen nog steeds gelinkt worden aan dronkenschap en oplichterij. Ergens leeft nog steeds het beeld van de doorslechte 'zigeuner' die de onschuldige westerling constant schade tracht te berokkenen.

Dat 'zigeuners' de negatieve stereotypering vandaag bovendien zelf nog steeds goed aanvoelen blijkt uit onderstaande affiche, waarop de tweede internationale conferentie van Roma-vrouwen in januari 2010 werd aangekondigd. Op de affiche staan vier prenten die heersende vooroordelen

⁹⁶ *Gypsy cartoons and comics*, in: <<http://www.cartoonstock.com/directory/g/gypsy.asp>>, geraadpleegd op 30.06.2010.

tegenover zigeunervrouwen uitdrukken. Zo komen de vooroordelen van ‘zigeunerinnen’ als oplichters, dievegges en bedelaars duidelijk naar voren. Boven de vier prenten staat dan het zinnetje ‘dit ben ik niet’, waarmee ‘zigeunervrouwen’ de foutieve voorstellingen die over hen heersen de kop willen indrukken. Ze willen hiermee trachten de ogen van mensen te openen en hen verder te laten kijken dan de vooroordelen die in hun hoofden spelen en hen wantrouwen inboezemen tegenover de zigeunerbevolking.

Affiche: 2e internationale conferentie van Roma-vrouwen.⁹⁷

Belangrijk is het, ten slotte, op te merken dat de laatste drie à vier decennia verschillende pogingen werden gedaan om de foute romantische, maar vooral criminologische kijk op ‘zigeuners’ te kenteren. Engelse antropologen en sociologen pleitten ervoor de term ‘zigeuner’ te gebruiken voor mensen met eenzelfde levenswijze en daarbij niet terug te grijpen op ‘afstamming’. In Duitsland, anderzijds, kwam vanaf de jaren '70 een stroom publicaties op gang, die het idee bestreden dat ‘zigeuners’ per definitie crimineel zouden zijn. Doch moet hierbij worden aangevuld dat deze initiatieven tot op heden nog niet zoveel resultaat hebben gekend.⁹⁸ Jean Kommers benadrukte bovendien dat pogingen om de slechte stereotypingen tegenover

⁹⁷ Lolo Diklo: *Rromani againt Racism*, in: <<http://lolodiklo.blogspot.com/2009/11/cenek-ruzicka.html>>, geraadpleegd op 30.06.2010.

⁹⁸ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 13-14.

‘zigeuners’ te ontcrachten, ongewild de vooroordelen soms levendig houden, net omdat men er opnieuw de aandacht op gaat vestigen.⁹⁹

4.2 Romantische visie

Zoals hoger vermeld, kende men binnen de tsiganologie, naast een criminologische visie, ook een romantische stroming. In zijn boek *The Heroic Present. Life Among the Gypsies* geeft Jan Yoors, één van de fotografen die in het tweede deel uitgebreider zal besproken worden, aan dat dit romantische beeld echter minder oud is dan het criminologische. Hij legt uit dat de industriële revolutie, die op gang kwam aan het eind van de 18e eeuw, de West-Europese landbouweconomie veranderde in een industriële, gemechaniseerde maatschappij en hierbij de stedelijke context geheel wijzigde. De industrie toverde de steden om in ongezonde en bevuilde leefplaatsen en dit bevorderde op zijn beurt onder de bevolking de nostalgie naar meer propere, gezondere en eenvoudiger tijden. In deze context gingen bepaalde westerlingen ‘zigeuners’ dan meer en meer zien als ‘nobele wilden’ die nog niet aangetast waren door de vervlakking, het materialisme en de slaafse werkdiscipline die de industriële maatschappij met zich meebracht.¹⁰⁰ In hun werk *La communication interculturelle* leggen Jean-René Ladmiraal en Edmond Marc Lipiansky uit dat men ‘zigeuners’ ging verheerlijken als mythische droomfiguren. Idealen die niet of niet meer in de westerse cultuur aanwezig waren, werden geprojecteerd naar de zigeunercultuur. Dina Iordanova, ten slotte, stelt in haar artikel *Images of Romanies in Cinema: A Rough Sketch?*, gepubliceerd in *Framework*, dat die exotische voorstelling van ‘zigeuners’ zo uiteindelijk meer vertelde over de dominante westerse cultuur dan over de zigeunerwereld. Het gevormde beeld gaf blijk van een gemis aan vrijheid, passie en ongebondenheid binnen de burgermaatschappij.¹⁰¹

De romantische visie op ‘zigeuners’ kwam zeer nadrukkelijk naar voren in reisverhalen en literaire werken van het eind van de 18^e eeuw en het begin van de 19^e eeuw, de periode die in de Europese kunstwereld overigens eveneens ‘Romantiek’ werd genoemd. Auteurs overstelpten hun

---

⁹⁹ J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof?*, p. 47.

¹⁰⁰ J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 22; L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 12.

¹⁰¹ J.-R. Ladmiraal en E.M. Lipiansky, *La communication interculturelle*, Parijs, Armand Colin, 1989, p. 140; D. Iordanova, “Images of Romanies in Cinema: A Rough Sketch?”, in: *Framework*, 44 (2003), 2, p. 8; M. De Wit, *De representatie van zigeuners in film: racisme versus romantiek*, p. 12-13.

lezers met idealiserende beschrijvingen van het liederlijk leven van de ‘zigeuners’.¹⁰² Echter ook in de beeldkunst kon men eind 18^e-begin 19^e eeuw het romantische beeld op ‘zigeuners’ duidelijk onderkennen. Onderstaande tekeningen en schilderijen van de Belgische kunstenaars Victor Lagye, Willem Junior Linnig, Jean Portaels, Alfred Moitroux, Louis Gallait en Alexandre Nestor Nicolas Robert geven hier blijk van. Op het schilderij van Lagye wordt duidelijk de dans en de muziek van de ‘zigeuners’ geïdealiseerd. Een slanke, jonge zigeunervrouw bespeelt er sierlijk een blaasinstrument en laat hierdoor een hond een aantal danspasjes opvoeren. Het rurale en onbezorgde van het zigeunerleven komt dan weer naar voren in de prenten van Linnig en Portaels. Op Linnigs tekening wordt een ietwat oudere zigeunerman verbeeld met in zijn ene hand een tak en op zijn andere hand een roofvogel. Portaels geeft op zijn doek drie zigeunervrouwen en een baby weer, allen rustig vertoevend te midden van de natuur. Op beide prenten wordt met licht en donker gespeeld waardoor ze een romantische aanblik krijgen. Het vrije zigeunerleven wordt er duidelijk verheerlijkt. Bovendien worden in vijf van de onderstaande prenten de zigeunervrouwen bijzonder fraai ogend afgebeeld. Romantische schilders legden graag nadruk op het knappe uiterlijk van de afgebeelde personen.¹⁰³ Vooral bij Moitroux’ schilderij is het duidelijk dat er moeite werd gedaan om het zigeunermeisje flatterend voor te stellen. Ook op de andere prenten werd er echter zichtbaar aandacht besteed aan de fraaie verbeelding van de kledij en gave gezichten van de zigeunervrouwen. Op de schilderijen van Louis Gallait, Alexandre Nestor Nicolas Robert en Jean Portaels wordt dan ten slotte de zigeunervrouw als goede moeder verheerlijkt. Op elk van de prenten is te zien hoe de zigeunervrouwen hun kleine kinderen liefdevol behandelen en met hen spelen.

---

¹⁰² L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 29-30.

¹⁰³ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 29.

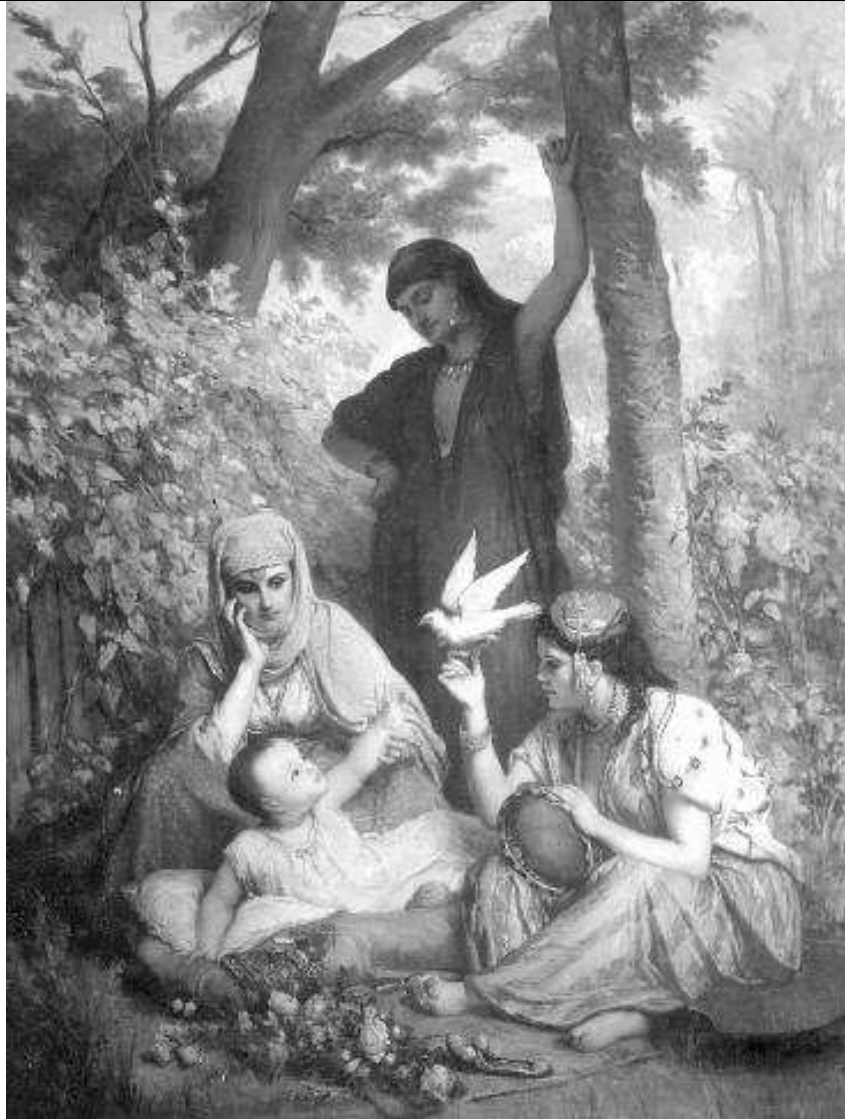

Prent 1: *Zigeunersvrouw*: Victor Lagye, 1878. (Hoogte schilderij: 86 cm – Breedte: 70 cm)¹⁰⁴

Prent 2: *Bohemer met uil*: Willem Junior Linnig, 1877. (Hoogte tekening: 66 cm – Breedte: 49 cm)¹⁰⁵

¹⁰⁴ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: B167858, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=126404&LIMIT=50>, geraadpleegd op 14.07.2010.

¹⁰⁵ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: B118962, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=127029&LIMIT=50>, geraadpleegd op 14.07.2010.

Drie vrouwen en een kind spelen met een duif: Jean Portaels, midden à eind 19e eeuw. (Hoogte schilderij: 190 cm – Breedte: 146 cm)¹⁰⁶

¹⁰⁶ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: B152341, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20023539&LIMIT=50>, geraadpleegd op 14.07.2010.

Bohémienne: Alfred Moitroux, eind 19e à begin 20e eeuw (Hoogte schilderij: 80 cm – Breedte: 70 cm)¹⁰⁷

¹⁰⁷ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: X007276, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=10153011&LIMIT=50>, geraadpleegd op 14.07.2010.

Prent 1: *La bohémienne et ses enfants* : Louis Gallait, 1875. (Hoogte schilderij: 118 cm – Breedte: 92,5 cm)¹⁰⁸

Prent 2: *L'amour de l'or*: Alexandre Nestor Nicolas Robert, 1868. (Hoogte schilderij: 115 cm – Breedte: 86 cm)¹⁰⁹

Vandaag is het romantische beeld van ‘zigeuners’ echter minder zichtbaar. De afzwakking van deze voorstelling begon al eind 19^e-begin 20^e eeuw. Grotendeels had dit te maken met het wederom veranderen van de westerse economische wereld (opkomst van de massaproductie), waarin ‘zigeuners’ en hun traditionele beroepen steeds meer overbodig werden. Dit vergrootte dan weer de kloof tussen de zigeuner- en de burgermaatschappij, waarover eerder al meermaals sprake was, en boezemde de westerling een bedreigd gevoel in dat zich dan terug uitte in het eerder negatief benaderen van de zigeunercultuur.¹¹⁰ Lucassen sluit zijn hoofdstukje over de beeldvorming van ‘zigeuners’ dan ook af door te stellen dat het beeld van zigeunergroepen weliswaar in bepaalde perioden duidelijk romantische en positieve elementen bevatte, maar dat

¹⁰⁸ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: B188161, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20036761&LIMIT=50>, geraadpleegd op 14.07.2010.

¹⁰⁹ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché: B152145, in: <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20023575&LIMIT=50>, geraadpleegd op 14.07.2010.

¹¹⁰ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 12; *Nederlandse consul beledigt Hongaarse “zigeuners”*, in: <<http://www.doorbraak.eu/content/view/294/4/>>, geraadpleegd op 18.07.2010.

de negatieve stereotypering uiteindelijk overheerste. ‘Zigeuners’ mochten dan leuk kunnen dansen en zingen, in wezen bleven het voor de westerling, die niet echt vertrouwd was met het zigeunerbestaan, onbeschaafde en parasiterende wilden.¹¹¹

---

¹¹¹ L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners...*, p. 30-31.

Deel II: ‘Zigeuners’ en de wereld van de sociaal-documentaire fotografie

In wat volgt zal de beeldvorming van ‘zigeuners’ in België bekeken worden binnen de wereld van de fotografie. Meer bepaald gaat het hier dan om de sociaal-documentaire fotografie¹¹², het luik dat zich toelegt op het documenteren van sociale toestanden en waaronder dus ook het in beeld brengen van de zigeunercultuur valt.¹¹³ Carl Uytterhaegen, een vermaard Belgisch fotograaf, geeft in zijn boek *De bijsluiter* mee dat de sociaal-documentaire fotografie een werkelijke opgang kende aan het einde van de 19e eeuw, toen er vooruitgang kwam wat betreft opnametechnieken en drukprocédés. Voorlopers van de documentaire fotografie vond men in Groot-Brittannië. Zo maakten Hill (1802-1870) en Adamson (1821-1848) er calotypieën van arbeiders en vissers met als doel fondsen in te zamelen om veiliger werksituaties te creëren voor de vissers van het Schotse New Haven. Thomson (1837-1921) publiceerde op zijn beurt in 1877 het boek *Street life of London*, wat een onderzoek betrof naar de armen in de stad.¹¹⁴ Grote voorbeelden van sociaal-documentaire fotografen rond de eeuwwisseling waren de Amerikanen Lewis W. Hine (1874-1940) en Jacob A. Riis (1848-1914). Hine maakte foto’s van de immigranten die via Ellis Island massaal naar de Verenigde Staten kwamen en rond 1910 maakte hij voor het ‘National Child Labor Committee’ een schrijvende reeks over kinderarbeid in de mijnen. De publicatie van de foto’s schokte de natie zo fel dat kort daarna een federale wet werd aangenomen die de kinderarbeid reglementeerde. Riis maakte voor de krant *Sun* foto’s van de overbevolkte New Yorkse volksbuurten, met de bedoeling de relatie tussen armoede en sociaal gedrag aan invloedrijke personen duidelijk te maken. In 1890 werden de foto’s in boekvorm gepubliceerd, onder de titel *How the Other Half lives: a study among the tenements of New York*. Zijn foto’s lokten politieke beslissingen uit ter verbetering van de situatie van de armsten en president Theodore Roosevelt noemde Riis de ‘meest nuttige burger van New York’. Bovendien werd het na de publicatie van Riis’ werk een evidentie om uitgaven in verband met sociale problemen steeds te voorzien van foto-illustraties.¹¹⁵ Naar de jaren ’20 toe kwam er een dip in de

---

¹¹² Er wordt ook wel kortweg gesproken van sociale of documentaire fotografie. Zie: C. Uytterhaegen, *De bijsluiter: documentaire fotografie en fotojournalistiek*, Gent, Academia Press, 1999, p. 24; M. Van Gysegem, “Sociaal-documentaire fotografie”, in: H. Balthazar et al., *Met licht geschreven*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1994, p. 23.

¹¹³ C. Uytterhaegen, *De bijsluiter*, p. 21.

¹¹⁴ C. Uytterhaegen, *De bijsluiter*, p. 24-25.

¹¹⁵ C. Uytterhaegen, *De bijsluiter*, p. 26-29.

vraag naar sociaal-documentaire fotografie, daar nieuwe stromingen, zoals het expressionisme en het dadaïsme, het realisme en het in beeld brengen van emoties naar de achtergrond duwden. In de jaren '30 kende de sociaal-documentaire fotografie in Europa en Amerika dan weer een opgang als gevolg van de algehele crisis die er heerste. Een ploeg fotografen van *The historic Section of the Resettlement Administration*, dat in 1937 werd omgedoopt tot *The Farm Security Administration (FSA)*, maakte toen het meest volledige documentair fotografisch project dat ooit in Amerika werd verwezenlijkt. Niet alleen de ellende van de Amerikaanse pachters werd in beeld gebracht, ook het Amerikaanse leven in zijn geheel, zowel met zijn positieve als negatieve kanten, werd getoond. Dit project was opgezet om de zichtbare wereld vast te leggen en zo informatie te verkrijgen om deze beter te begrijpen en te verbeteren. Het was ook pas toen dat de term 'sociaal-documentaire fotografie' werkelijk in omgang raakte.¹¹⁶ Er ontstond een ware tendens om allerlei niet-fictionele elementen uit het dagelijkse leven te fotograferen.¹¹⁷ In de jaren '50 zagen vele documentaire fotografen in dat ze, wat hervorming van de maatschappij betreft, niets meer hadden bereikt dan de schrijvers van de Romantiek. Geleidelijk aan veranderde dit het gedachtegoed van vele sociaal-documentaire fotografen. Meer en meer wilden ze de wereld vastleggen zoals hij was, als een signalement, maar meer niet. Steeds meer gingen ze het als de taak van anderen beschouwen om iets aan de in beeld gebrachte problemen te doen.¹¹⁸ Kenners werpen naar voor dat de sociaal-documentaire fotografie zal bestaan zolang er ongelijkheid heerst onder de mensen. Bruno Lestarquit, een Waals fotograaf, vulde dit gezegde aan, stellende dat sociaal-documentaire fotografie dus een genre is dat nooit zal verdwijnen daar de mens de neiging heeft steeds dual te denken en steeds op zoek is naar een ander tegenover wie hij zich ondergeschikt of dominant kan positioneren.¹¹⁹

Specifiek in dit deel zullen vier welbepaalde collecties zigeunerfoto's onder de loep genomen worden, gerealiseerd door vier Belgische fotografen – J. Hersleven, P. Dandoy, D. Flipo en J. Yoors – en daterende uit verschillende decennia van de twintigste eeuw. Het gaat zowel om foto's uit de jaren 1930, '50, '60, '70, '80 als '90, waardoor men, met uitzondering van de oorlogsperiodes, een impressie van de 'zigeunerfotografie' krijgt van zowat de gehele eeuw.

---

¹¹⁶ C. Uytterhaegen, *De bijsluiter*, p. 29-30 en p. 34-36.

¹¹⁷ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 38.

¹¹⁸ C. Uytterhaegen, *De bijsluiter*, p. 38.

¹¹⁹ D. Flipo, *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*, Doornik, Edition GSARA, 2007, p. 41.

Belangrijk is op voorhand op te merken dat het bij het bekijken van de foto's rond de zigeunercultuur niet in de eerste plaats de vraag zal zijn of 'zigeuners' criminologisch of romantisch worden voorgesteld, daar de beeldvertekening door toevoeging van fantasie-elementen niet zo groot is als bij de prentkunst. Bij het fotomateriaal zal het eerder de vraag zijn in welke mate de fotograaf het beeld dat hij door zijn lens ziet begrijpt en goed kan kaderen. In welke mate is hij vertrouwd met de zigeunercultuur die hij in beeld neemt en in welke mate vertroebelen de vooroordelen, die hij meedraagt vanuit zijn eigen cultuur, zijn blik?

Hoofdstuk 1: Belgische fotografen en hun collectie zigeunerfoto's

1.1 Jacques Hersleven (1880-1967)

Biografie

Jacques Hersleven werd geboren op 18 februari 1880 te Rotterdam.¹²⁰ Hij behoorde tot een eerste generatie fotografen die zich exclusief gingen toeleggen op de reportagefotografie.¹²¹

Reeds in zijn jeugd jaren moet Hersleven naar Brussel verhuisd zijn daar hij in 1903 al aangesloten was bij de 'Cercle Photographique d'Ixelles'.¹²³ Op 4 maart 1905 huwde hij te Sint-Gillis met de Gentse Rachel De Sutter, zijn grote liefde met wie hij twee kinderen zou krijgen en zijn verdere leven zou doorbrengen.¹²⁴ Uit onderzoek van de Jaarboeken van de Brusselse Koophandel blijkt

dat Hersleven in 1925 in de Brusselse Baillistraat gevestigd was, waar hij accessoires voor fotografie en draadloze telegrafie verkocht.¹²⁵ Wellicht begon hij met de uitbouw van een loopbaan als beroepsfotograaf iets na de Eerste Wereldoorlog. Die loopbaan kwam in een stroomversnelling in 1926, dankzij het brede succes dat hij oogstte met zijn opname van de tedere

¹²⁰ G. De Keyser, *Photographie & ULB*, Brussel, ULB, 1984, deel: Jacques HERSLEVEN.

¹²¹ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, Gent, Ludion, 2005, p. 146.

¹²² *Arrivée de la princesse Astrid et de ses parents*, in : <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30003282&LIMIT=50>, geraadpleegd op 05.04.2010. Volgens de mythe zou de omhelzing tussen Leopold en Astrid zo vurig geweest zijn en zo lang geduurd hebben dat koningin Elisabeth er zich ongemakkelijk bij gevoeld zou hebben. Historicus Roel Vande Winkel analyseerde het beeldmateriaal van de omhelzing echter van naderbij en besloot dat deze helemaal niet zo passioneel was als werd verteld. De mensen hadden bij de beelden van de omhelzing een soort wensdroom gecreëerd, waarbij uiteindelijk de verbeelding de realiteit overtrof. Vande Winkel doorbrak dus de mythe bij deze beelden. Zie: lesmateriaal bij de cursus Historische kritiek van woord en beeld in de massamedia, gegeven door professor Gita Deneckere (UGent).

¹²³ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 146; V. Hersleven, *Jacques Hersleven*, in:

<http://www.yourshot.eu/photographie_page.php?identifiant=jacqueshersleven&l=en>, geraadpleegd op 05.04.2010.

¹²⁴ Informatie verkregen uit mailcorrespondentie met Annouck Hersleven, kleindochter van Jacques Hersleven.

¹²⁵ L.-J. Ghémar, *Dynastie en fotografie*, Brussel, KIK, 2005, p. 85.

omhelzing tussen prins Leopold en prinses Astrid bij haar aankomst met het schip de Fylgia in de haven van Antwerpen. Hersleven bleef gedurende zijn hele carrière het reilen en zeilen van de Koninklijke familie volgen en onderhield goede relaties met het hof.¹²⁶

Onder eigen naam bouwde Hersleven een persagentschap uit. Gedurende enige tijd was er, behalve een adres in Brussel, ook een filiaal in Antwerpen, dat door Herslevens zoon Jacques junior werd bemand. Daarenboven was ook zijn tweede zoon, Robert, fotograaf, maar deze laatste engageerde zich vooral in de reclamewereld. Jarenlang was Hersleven bovendien secretaris van de 'Association des Reporters Photographes de Belgique'.¹²⁷

Van 1935 tot 1940 werkte Jacques Hersleven als reportagefotograaf in dienst van het dagblad *Le Soir*. Dit kaderde in een evolutie waarin het voor onafhankelijke fotografen steeds moeilijker werd hun foto's zelf te slijten, terwijl uitgevers van dagbladen en tijdschriften meer en meer een beroep gingen doen op fotografen die ofwel in loondienst ofwel contractueel aan hun titels waren verbonden.¹²⁸ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte Hersleven als fotograaf voor de Belgische firma 'Polyfoto'.¹²⁹

Hersleven zette een punt achter zijn carrière in 1952. Datzelfde jaar nog werd quasi zijn gehele glasplatenarchief, dat ongeveer bestond uit 30 000 negatieven, aangekocht door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel. In 2004 werd een klein deeltje van de collectie overgebracht naar het 'Musée Rodin' te Parijs.¹³⁰

Herslevens oeuvre wordt vandaag gezien als een unieke historische bron. Gedurende zijn leven bracht hij verslag uit over de meest uiteenlopende actualiteiten en documenteerde hij het alledaagse leven, zowel op het platteland als in de stad. Zijn opnamen tonen ons inmiddels verdwenen landschappen en dorpsgezichten, ambachten en beroepen, volksgebruiken en

---

¹²⁶ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 146; L.-J. Ghémar, *Dynastie en fotografie*, p. 86.

¹²⁷ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 146; V. Hersleven, *Jacques Hersleven*, in: <http://www.yourshot.eu/photographie_page.php?identifiant=jacqueshersleven&l=en>, geraadpleegd op 05.04.2010.

¹²⁸ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 146.

¹²⁹ G. De Keyser, *Photographie & ULB*, deel: Jacques HERSLEVEN.

¹³⁰ V. Hersleven, *Jacques Hersleven*, in:

<http://www.yourshot.eu/photographie_page.php?identifiant=jacqueshersleven&l=en>, geraadpleegd op 05.04.2010; C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 146.

religieuze praktijken. Vaak terugkerende thema's zijn de luchtvaart en zoals reeds eerder vermeld, de Belgische Koninklijke familie. Naast een documentaire waarde, hebben de foto's ook een ontegensprekelijk artistiek belang. Hersleven had oog voor kadrering en compositie. Steeds slaagde hij erin het gevoel te bewaren van een fysieke aanwezigheid van de fotograaf in rechtstreekse confrontatie met zijn onderwerp.¹³¹ Jacques Hersleven stierf op 18 augustus 1967 te Sint-Lambrechts-Woluwe bij Brussel.¹³²

Zigeunerfotografie

Herslevens fotomateriaal rond het thema 'zigeuners' beperkt zich tot één enkele reportage, die hij maakte rond 1930 te Brussel en die nu wordt bewaard in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK). Een opvallend gegeven is dat Hersleven deze zigeunerfoto's categoriseerde als 'folklore', iets waartoe de zigeunerleefwereld in feite helemaal niet mag gerekend worden. Zoals uitgebreid toegelicht in deel I van deze scriptie zijn 'zigeuners' immers een etnische minderheid en mag aan hun cultuur absoluut niet worden afgedaan door deze te vergelijken met andere volksgebruiken, zoals bijvoorbeeld het vieren van carnaval door de Gilles van Binche.¹³³ Op dit eigenaardig detail zal later nog uitgebreider worden terugkomen. Belangrijk is bovendien te vermelden dat het KIK de categorisering van Hersleven klakkeloos overnam en zijn reportage rond 'zigeuners' ook plaatste onder haar rubriek 'folklore'.¹³⁴

Specifiek bestaat de reportage van Hersleven rond de 'zigeuners' in Brussel uit acht zwart-wit foto's, die te vinden zijn in bijlage (bijlage 1: foto's Jacques Hersleven). Of het hier om Manoesjen, Roma of eventueel nog een andere soort rondtrekkende groep gaat, is niet gekend en het valt te betwijfelen of Hersleven hiervan zelf wel op de hoogte was, gezien de beperktheid van zijn fotomateriaal rond 'zigeuners'. Opvallend is hoe praktisch enkel vrouwen en kinderen in beeld worden genomen. Slechts op één foto wordt een volwassen man afgebeeld (foto 1.2), die zich op zich dan nog op een afstand bevindt. Bovendien is het ook zo dat vijf van de acht foto's duidelijk niet genomen zijn in het zigeunerkamp zelf, maar ergens op een marktplein. Het is best mogelijk dat de zigeunervrouwen hier door Hersleven gefotografeerd werden terwijl ze op

¹³¹ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 146; L.-J. Ghémar, *Dynastie en fotografie*, p. 85 en p. 87.

¹³² G. De Keyser, *Photographie & ULB*, deel: Jacques HERSLEVEN.

¹³³ L.-J. Ghémar, *Dynastie en fotografie*, p. 85; specifieke fiches in het KIK waarop de zigeunerfoto's van Hersleven bevestigd zijn.

¹³⁴ Specifieke fiches in het KIK waarop de zigeunerfoto's van Hersleven bevestigd zijn.

bedelronde waren, al bestaat hierover natuurlijk geen zekerheid. De andere drie foto's (1.2, 1.5 en 1.6) lijken dan wel in de nabijheid van het zigeunerkamp te zijn gemaakt. Foto 1.5 toont twee zigeunervrouwen die bezig zijn met het wassen van kledij. Foto 1.2 beeldt een zigeunerman en -jongetje af, staande voor een aantal woonwagens, en op foto 1.6 zijn twee lachende zigeunervrouwen te zien met op de achtergrond dezelfde bakstenen muur die ook op foto 1.5 te zien was. Deze drie laatstgenoemde foto's mogen dan misschien wel in de nabijheid van het zigeunerkamp genomen zijn, echt dichtbij de woonwagens, waar het privéleven van de 'zigeuners' zich afspeelt, lijkt Hersleven niet te zijn geweest. De foto's lijken eerder aan de rand van het kamp te zijn gemaakt.

Naar het doel dat Hersleven voor ogen had bij het maken van deze reportage rond 'zigeuners', is het gissen. Daar niets laat vermoeden dat Hersleven de in beeld genomen 'zigeuners' werkelijk kende en gezien in het kader van de toenmalige sociaal-documentaire fotografie, lijkt men te mogen aannemen dat hij met deze reportage gewoonweg de zogenaamd 'reële' wereld van de 'zigeuners' trachtte te documenteren. In de jaren '30, de periode waarin Hersleven zijn zigeunerfoto's maakte, werd immers nog algemeen aanvaard dat de fotograaf een neutrale observator van de werkelijkheid was en dat de camera een waarheidsgetrouwe weergave bood.¹³⁵ Bovendien laat ook het feit dat hij zijn reportage categoriseerde onder de rubriek 'folklore' vermoeden dat Hersleven met zijn zigeunerfoto's simpelweg een in zijn ogen 'volksgebruik' in beeld wou brengen en het aan een breder publiek kenbaar wilde maken. Of hij met zijn foto's ook betrachtte de situatie van de 'zigeuners' te verbeteren, is onduidelijk, maar lijkt me onwaarschijnlijk, opnieuw omdat het immers slechts gaat om een kleine eenmalige reportage. Het doel van Herslevens zigeunerfoto's lijkt me puur 'documentariserend' te zijn geweest.

---

¹³⁵ M. Van Gysegem, "Sociaal-documentaire fotografie", p. 23-25; H. Ollivier, "Schrijven met licht", in: H. Balthazar et al., *Met licht geschreven*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1994, p. 14; M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 38.

1.2 Pierre Dandoy (1922-2003)

Biografie

Pierre Dandoy werd geboren op 27 januari 1922 in de ‘rue de Bomel’ te Namen als eerste kind van Albert Dandoy en diens vrouw Ida Laverdure.¹³⁶ Een Dandoy zijnde, stamde hij uit een waar kunstenaarsgeslacht.¹³⁷

Als kleine jongens brachten Pierre en zijn jongere broer veel tijd door bij hun grootmoeder langs moederskant. Hun ouders hadden het immers vrij druk. Pierres vader was een gedreven schilder en gaf les aan de ‘Académie des Beaux-Arts’ te Namen. Zijn moeder hield een winkeltje open waar ze verschillende artikelen verkocht. Dagelijks vroegen klanten er tevens naar de gerenommeerde verf, die Pierres vader artisanaal vervaardigde. Na het overlijden van hun grootmoeder werden de jongens deels onder de vleugels genomen door hun oom langs moederszijde.¹³⁸

Pierres moeder, die eerder uit een bourgeoisfamilie stamde, had een afkeer voor de volkswijk waarin ze woonden, deels omdat die regelmatig werd gefrequeenteerd door louche persoonlijkheden. Wanneer Pierres broertje jammerlijk overleed ten gevolge van een hersenvliesontsteking, hield zijn op dat moment zwangere moeder het niet langer vol en overhaalde haar echtgenoot in 1931 te verhuizen. Omdat de verkoop van Alberts doeken vlot verliep en aardig wat geld in het laatje bracht, kon de familie zich een ruim huis veroorloven bij de ‘avenue Reine Astrid’, gelegen in een respectabele en rustige buurt. Snel na de verhuis werd Pierres zus Suzanne geboren.¹³⁹

Pierre betreurde de verhuis echter. Bovendien kon hij door de grotere afstand niet meer naar zijn oude school blijven gaan. Zijn moeder schreef hem in in ‘l’Institut Saint-Aubain’. Dit bleek een noodlottige beslissing te zijn, daar Pierre niet kon aarden in de streng katholieke school. Zijn resultaten gingen zienderogen achteruit en hij werd een rebelse tiener. Het liefst wilde hij naar het

---

¹³⁶ G. Maison, *La saga des Dandoys*, Namen, Editions du Confluent, 1992, p. 161.

¹³⁷ Bijlagen: interview met Sophie Dandoy.

¹³⁸ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 164; *Albert Dandoy*, in:

<<http://users.swing.be/jll/ARTISTES/dandoyal.htm>>, geraadpleegd op 04.03.2010.

¹³⁹ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 165; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy.

Atheneum gaan, maar daar was voor zijn moeder geen sprake van. Zijn vader wilde zich eerst niet mengen in het conflict, maar suggereerde na enige tijd toch om Pierre naar 'l' Académie des Beaux-Arts' te sturen. Dit gebeurde. In 1937 werd hij, in navolging van zijn grootvader en vader, ingeschreven aan de academie en liep er school tot 1942.¹⁴⁰

De periode aan de academie was voor Pierre een positieve ervaring. Hij kon er vrij onafhankelijk te werk gaan, iets waar hij veel belang aan hechtte, en leerde er allerlei schilder- en tekentechnieken waarmee hij zich ten volle kon uitdrukken. Van zijn vader kreeg hij er lessen in het landschapstekenen. Bovendien richtte hij met enkele vrienden een groepje op, de 'Modern Club de Namur', dat bals en toneelstukken organiseerde.¹⁴¹

In mei 1940, bij het begin van de Tweede Wereldoorlog, werd Pierre opgeroepen als soldaat. Hij moest zich naar het zuiden van Frankrijk begeven alwaar een Belgisch reserveleger werd gevormd dat kon ingezet worden tegen de Duitsers in de Ardennen en bij het Albertkanaal. Met zijn divisie, waar ook zijn neef Pierre Laverdure deel van uitmaakte, trok Pierre van Tours naar Bordeaux, Toulouse en Carcassonne, om uiteindelijk in Algerije en Marokko terecht te komen. Omdat de soldaten daar meer vrijheid kregen, kon Pierre uitgebreid de regio rond Sidi-Bel-Abbés en Oujda verkennen. De kennismaking met dit nog ongerepte gebied lag aan de basis van de vele reizen die Pierre nadien, zowel professioneel als privé, naar onder andere China, India en Nepal, nog zou maken. Eind augustus 1940 keerde hij met zijn divisie terug naar Frankrijk en eind september was hij opnieuw thuis in Namen, alwaar de Duitse bezetting natuurlijk nog aan de gang was.¹⁴²

Zoals reeds vermeld beëindigde Pierre in 1942 zijn studies aan de Académie des Beaux-Arts. Doch was zijn toekomst toen onzeker, daar hij, behalve enkele gewonnen prijzen, niet over een volwaardig diploma beschikte dat tot iets concreets kon leiden. Een lichtpunt kwam er toen hij, dankzij Yvonne Gérard, zijn lerares in gravurekunst aan de academie, voor 2 maanden naar Parijs kon vertrekken. In de lichtstad werd hij ontvangen door onder andere Picasso en kon hij aan de slag in de studio's van cinema Chaumont. Hoewel hij er slechts een aantal kleine taakjes

---

¹⁴⁰ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 165.

¹⁴¹ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 165 en p. 167.

¹⁴² G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 166-167 ; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy.

vervulde, maakte hij zo toch kennis met enkele grote namen uit de Franse filmwereld. Bovendien kreeg hij de kans zich meer vertrouwd te maken met opnametechnieken. In 1943, terug in Namen zijnde, huwde voor de eerste maal en nog datzelfde jaar werd zijn eerste zoon geboren. In totaal kreeg hij met zijn eerste echtgenote vier kinderen.¹⁴³

Op 18 augustus 1944 werd Namen opgeschrikt door hevige bombardementen van de geallieerden. Deze dramatische gebeurtenis maakte erg veel indruk op Pierre. Vijftien dagen lang schuimde hij met tientallen anderen de ruines af op zoek naar overlevenden, die men vervolgens naar de Rode Kruispost bracht in l'Institut Saint-Aubain.¹⁴⁴ Enige tijd later engageerde Pierre zich als 'volontaire de guerre'. Met het 10e bataljon van infanteristen trok hij naar Kirn, een plaats nabij de Nahe, een zijrivier van de Rijn, en maakte daar kennis met een nazi-Duitsland in volle ontbinding. Met zijn bataljon moest hij voornamelijk toezicht houden ten oosten van de Rijn en stond hij in voor de bewaking van de Amerikaanse opslagplaatsen. Op 8 mei 1945 gaven de laatste Duitsers, die hardnekkig hadden gezworen niet te capituleren, zich over. Vanaf dan bestond de rol van het 10e bataljon er enkel nog in bepaalde sectoren van een doodgebloed land te bezetten. Enige tijd later werd het bataljon ontbonden.¹⁴⁵

Nu er een definitief einde was gekomen aan de Tweede Wereldoorlog, nam Pierre zijn burgerleven weer op en ging hij aan de slag als tekenaar bij het glasramenbedrijfje van Ignace Van de Capelle, de echtgenoot van zijn nicht Simone Dandoy. Daar heel wat kerkramen gesneuveld waren tijdens de oorlog, was er veel werk voor het bedrijfje, maar Pierre betreunde toch dat hij weinig van zijn creativiteit kwijt kon bij het ontwerpen van de glasramen. Een onverwachte, gelukkige wending kwam er wanneer Georges Lambeau, directeur van de 'Académie des Beaux-Arts', Pierre het voorstel deed een tijdelijke cursus keramiek en glaskunst in te richten. Pierre stortte zich, naast zijn werk bij Van de Capelle, vol overgave op de opdracht. Niet alleen kon hij hiermee zijn creativiteit kwijt, ook zag hij daarmee de kans in de voetsporen van zijn vader te treden, als leraar aan de Naamse academie. Dat laatste lukte echter niet. Pierre kreeg helaas geen vast werk als leerkracht aangeboden.¹⁴⁶

---

¹⁴³ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 165-168 ; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy.

¹⁴⁴ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 169.

¹⁴⁵ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 169-170.

¹⁴⁶ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 171.

Pierre Dandoy aan boord van de Kamina op weg naar Korea (1950)¹⁴⁷

Ontredderd door de tegenslagen op professioneel en familiaal vlak – het kwam tot een scheiding met zijn eerste echtgenote -, besloot Pierre in 1950 België opnieuw even te verlaten en mee te gaan op een Belgische militaire missie naar Korea. Samen met 700 andere vrijwilligers scheepste hij in Antwerpen in en kwam op 31 januari 1951 aan in de baai van Busan. Hij werd ingedeeld bij de militaire informatiedienst en later werd hij er radiotelefonist. Door zijn functie bij de informatiedienst, groeide tijdens zijn Koreaans avontuur zijn interesse voor de fotografiekunst. Overal waar hij kwam had hij zijn eerste Leica bij de hand en trok hij foto's van de prachtige Koreaanse landschappen, de bevolking en het ruwe oorlogsgeweld. Jammer genoeg verdween quasi zijn gehele

fotocollectie, die hij verzameld had in twee koffers, tijdens een troepenverplaatsing bij hevig stortweer. Bij zijn terugkeer naar België in september 1951 had hij nog maar enkele pittoreske foto's over, genomen in Busan. Wat hij daarnaast nog overhield aan zijn Koreaanse avontuur, was een 'War Medal of the Republic of Korea', die hem werd overhandigd door generaal-majoor Lee Chong Cham voor bewezen diensten.¹⁴⁸

Terug in België werd Pierre opnieuw geconfronteerd met zijn familiale en financiële problemen, waarvoor hij nu een oplossing wilde zoeken. Omdat hij tijdens de periode in Korea zijn liefde voor de fotografie had ontdekt, besloot hij mee te doen aan het examen voor fotograaf bij de 'Service Cinématographique Militaire'. Na te zijn geslaagd, ging hij aan de slag in januari 1952. Hiermee had hij uiteindelijk een zekere en goedbetaalde baan gevonden en kon hij zich verdiepen in de beeldkunst waarvoor hij zich enorm interesseerde. Bij een eerste missie werd Pierre naar Weiden in het bezette Duitsland gestuurd, om aldaar een militaire fotodienst in te richten. Het was op dat moment acht jaar geleden dat hij nog in Duitsland was geweest en hij stond versteld van de grootschalige wederopbouw die er op gang kwam. Daarenboven kreeg Pierre ook een

¹⁴⁷ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 172.

¹⁴⁸ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 172-173 ; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy.

aantal keer de kans als fotograaf deel te nemen aan speciale projecten. Eind 1954 ging hij als fotograaf mee met de ‘Club Alpin Belge’ naar Hoggar in het zuiden van Algerije.¹⁴⁹

In 1955 klopte een onderzoeker van het ‘Institut des Sciences Naturelles’ aan bij de ‘Service Cinématographique Militaire’, op zoek zijnde naar een fotograaf die hem zou kunnen vergezellen op een expeditie naar Banana, een regio in het westen van Congo. Pierre had het geluk te worden uitgekozen en op die manier één van de mooiste reizen uit zijn leven te maken. Zijn zes maanden durende opdracht bestond eruit de rijke fauna en flora aan de monding van de Congorivier te fotograferen. Bovendien bezocht koning Boudewijn, tijdens Pierres verblijf, de Belgische kolonie en mocht Pierre de vorst vergezellen op zijn reis doorheen het land. Hij maakte honderden foto’s van de immense kolonie en zijn verschillende stammen. Het betreft één van de laatste grote reportages voor het land werd omgevormd tot Zaïre.¹⁵⁰

In 1959 kwam er een nieuwe commandant aan het hoofd van de ‘Service Cinématographique Militaire’ die nieuwe richtlijnen opstelde, waarin Pierre zich moeilijk kon vinden. Op 1 augustus ’59 nam hij ontslag. Snel vond hij echter werk als fotograaf bij de krant *La Meuse*, een baan die hij ongeveer 40 jaar lang zou uitoefenen. Met plezier vergezelde hij dagelijks de journalisten op hun zoektocht naar informatie. Waar hij eerst vooral in Luik werkte, werd hij later ingezet voor *La Meuse-Namur*. De beslissing van de krant om over te schakelen op diepdrukpersen werd door Pierre enthousiast onthaald. Dankzij diepdruk konden foto’s immers scherper worden afgedrukt.¹⁵¹ Een aantal van Pierres foto’s werden gebruikt bij reclamecampagnes en waren in het hele land te zien op grote uithangborden. Bovendien maakte Pierre in de jaren ’70 meermaals foto’s voor de catalogi van bepaalde kledingketens en bleef hij ook in zijn vrije tijd fotograferen. Een aantal keer stelde hij zijn werk lokaal tentoon. In ’73 hield hij zijn eerst expositie getiteld ‘*Pierre Dandoy explose*’, waarbij hij verschillende thema’s uitwerkte met Isabelle, zijn favoriete model. In ’83 hield hij voor de tweede maal een expositie waar Isabelle het centrale ‘thema’ vormde – *Dix ans de photographie ‘Isabelle’*. Andere exposities waren getiteld *Rétrospective des Fêtes de Wallonie*, *Pierre Dandoy-Photographies 1950-1990* en *Le folklore namurois en 100*

---

¹⁴⁹ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 175.

¹⁵⁰ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 176 ; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy ; L.-J. Ghémar, *Dynastie en fotografie*, Brussel, KIK, 2005, p. 54.

¹⁵¹ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 177 en p. 181; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy ; « Le patriarce s’en est allé », in: *Namur magazine*, maart 2003, p. 21.

photos.¹⁵² In 1980 hield hij een tentoonstelling in ‘la Maison de la Culture’ te Namen, getiteld ‘*Mon père en 100 photos*’, als eerbetoon aan zijn overleden vader. Daarenboven wilde hij ook steeds de technologie bijbleven en bij de opkomst van de digitale fotografie en het internet, werkte hij zich hierin in.¹⁵³

Wat het familiale vlak betreft, huwde Pierre begin jaren ‘60 met zijn tweede echtgenote, met wie hij één dochter, Sophie, kreeg. Jammer genoeg liep ook zijn tweede huwelijk stuk. Nadien hertrouwde hij nog een derde maal en kreeg ook met deze vrouw één kind. Pierre Dandoy stierf op 17 februari 2003.¹⁵⁵

Zigeunerfotografie

Net als bij Jacques Hersleven, behoorde de zigeunerwereld niet tot één van de onderwerpen die Pierre Dandoy regelmatig in beeld nam. Ook bij Dandoy beperkt zijn collectie zigeunerfoto’s zich tot één reportage, die hij maakte in 1953 te Brussel. De reportage is echter wel omstandiger dan deze van Hersleven. Ze omvat zo’n 45 foto’s. Hiervan selecteerde ik er 25, die voor mijn verhandeling het meest veelzeggend waren, en deze plaatste ik in bijlage (bijlage 3: foto’s Pierre Dandoy).

Om welke zigeunergroep of *kumpania* het op het fotomateriaal gaat, is, net zoals bij Hersleven, niet gekend. Opnieuw valt het ook bij Dandoy te betwijfelen of hij er zelf wel van op de hoogte was om welke groep het ging. Men zou kunnen denken dat het om Manoesjen gaat, op basis van de omschrijving die Jan H.C. Cuijle geeft van deze zigeunergroep. Cuijle duidt in *Zigeuners in*

¹⁵² G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 180 en p. 185.

¹⁵³ G. Maison, *La saga des Dandoys*, p. 185 ; Bijlagen: interview met Sophie Dandoy.

¹⁵⁴ *Le Bataillon: Nos caporaux d’honneur*, in: <<http://www.canaris1790.be/fr/index.php?id=71>>, geraadpleegd op 04.03.2010.

¹⁵⁵ Bijlagen: interview met Sophie Dandoy ; E. de Wallens, *Namur sans Pierre Dandoy*, in: <<http://www.objectifmag.be/?article=articles/objectifphoto/zoom-sur/archives/pierre-dandoy.html>>, geraadpleegd op 04.03.2010.

Vlaanderen immers de breedgerande vilten hoeden, die de zigeunermannen dragen op onder andere foto's 3.2, 3.9, 3.11 en 3.14, vaak in combinatie met een snor, aan als een typisch kenmerk van de Manoeshen. Bovendien bestempelt hij ook het bespelen van violen eerder als een eigenschap van Manoesh-zigeuners, hetgeen te zien is op foto's 3.18 en 3.19.¹⁵⁶ Doch durf ik hieruit niet zonder meer te besluiten dat het op Dandoys foto's dan ook effectief om Manoeshen gaat. Ook Rom-mannen dragen immers af en toe hoeden, hetgeen zal blijken uit de foto's van Jan Yoors. Vermoedelijk werden Dandoys foto's gemaakt binnen de tijdsspanne van één dag. Meer tijd lijkt de reportage niet ingenomen te hebben, aangezien op heel wat foto's dezelfde mensen terugkomen, gekleed in dezelfde kleren.

Het valt op dat Dandoy, vergeleken met Hersleven, procentueel gezien meer foto's nam binnen het zigeunerkamp. Heel wat foto's beelden zelfs 'zigeuners' af staande aan de deur van hun woonwagens. Een enkele keer (foto 3.8) lijkt Dandoy bovendien een foto gemaakt te kunnen hebben in een woonwagen. Mogelijks komt dit omdat Dandoy zijn reportage misschien meer voorbereid had dan Hersleven en de 'zigeuners' expliciet had gevraagd hen te mogen fotograferen binnen hun kamp. Het geposeerde van de foto's, waarop zo dadelijk nog verder ingegaan zal worden, laat dit alleszins vermoeden. Het zou kunnen dat Hersleven daarentegen zijn reportage meer 'out of the blue' maakte, de 'zigeuners' als een interessant onderwerp zag om in beeld te nemen toen ze opdoken te Brussel en vervolgens, zonder echt contact te maken met deze mensen of expliciet hun toestemming te vragen, zijn cameraleens op hen richtte waar hij hen aantrof. De eerder verbaasde blikken van de zigeunervrouwen op de foto's 1.1, 1.5, 1.7 en 1.8 lijken deze these alleszins te bevestigen. Niets laat vermoeden dat ze er echt van op de hoogte waren dat Hersleven hen toen zou fotograferen. Bovendien kijken vele zigeunervrouwen niet in de lens (foto's 1.1, 1.3, 1.4, 1.5 en 1.7) en de meeste foto's zijn ook op een zekere afstand genomen, hetgeen dan opnieuw twee gegevens zijn die lijken te bevestigen dat Hersleven niet echt contact had gemaakt met de 'zigeuners' die hij fotografeerde.

Zoals zonet aangehaald, valt het op dat de overgrote meerderheid van Dandoys zigeunerfoto's geposeerd is. Op zowat alle foto's kijken de in beeld genomen 'zigeuners' recht in de lens. Op foto 3.22 wijst een zigeunerman zelfs letterlijk naar de camera om het kind waarmee hij op de foto staat, aan te sporen daarheen te kijken. Enerzijds toont dit aan dat Dandoy waarschijnlijk

---

¹⁵⁶ J.H.C. Cuijle, *Zigeuners in Vlaanderen*, p. 73.

instructies gaf om een esthetisch zo mooi mogelijke foto te creëren. Anderzijds geeft die geposeerdheid ook aan dat Dandoy, hoewel hij de toestemming gekregen had de ‘zigeuners’ in hun kamp te fotograferen, niet het ‘echte kampleven’ te zien kreeg. Kalli Paakspuu, die een doctoraat schreef rond interculturele fotografie aan de universiteit van Toronto, wijst er op dat men er immers rekening mee dient te houden dat foto’s gemaakt worden in een wisselwerking tussen de fotograaf en de gefotografeerden.¹⁵⁷ Niet alleen de fotograaf bepaalt zo wat er in beeld wordt gebracht, ook de gefotografeerden doen dit. Dat dit bij ‘zigeuners’ zeker het geval is, zal later nog blijken en op die manier wordt de fotograaf en toeschouwer dus ook soms misleid.

Iets dat ik persoonlijk merkwaardig vind, is het feit dat er qua klederdracht en behuizing weinig verschil is tussen de foto’s van Dandoy en Hersleven. Dit terwijl er in feite wel twintig jaar verschil zit tussen de beide reportages. Zoals vermeld in deel I, geeft dit blijk van het afschermingsgedrag van ‘zigeuners’ tegenover de ‘gadje’. Ondanks de vele technische veranderingen en wisselingen in mode die tussen de jaren ’30 en ’50 optraden in de burgermaatschappij, blijkt uit de reportages van Hersleven en Dandoy dat weinig hiervan impact had op de zigeunerbevolking. Het geeft aan dat de wij/zij-structuur inderdaad door beide werelden in stand werd gehouden.

Welk doel Dandoy ten slotte voor ogen had bij het maken van deze reportage rond ‘zigeuners’, is net zoals bij Hersleven niet bekend. Doch wou hij vermoedelijk, net als Hersleven, simpelweg het leven van ‘zigeuners’ documenteren zonder meer. Het lijkt me betwifelbaar dat hij verder ook de bedoeling zou hebben gehad iets te proberen veranderen aan de levenssituatie van ‘zigeuners’. Uit mailcorrespondentie met Sophie Dandoy, zijn dochter, blijkt immers dat Pierre deze zigeunerfoto’s niet als beroepsfotograaf had gemaakt, maar gewoon in zijn vrije tijd.¹⁵⁸ De reportage kwam met andere woorden waarschijnlijk nooit onder ogen van bevoegde personen die effectief de situatie van de zigeunerbevolking konden verbeteren.

---

¹⁵⁷ K. Paakspuu, “Winning or losing the west: The photographic art”, in: *Bulletin of Science, Technology and Society*, 2007, vol. 27, 1, p. 55.

¹⁵⁸ Informatie verkregen uit mailcorrespondentie met Sophie Dandoy.

1.3 Damienne Flipo (1960)

Biografie

Fotografe Damienne Flipo zag het levenslicht op 23 oktober 1960 te Roubaix in Frankrijk. Ze was de oudste van zes kinderen, drie meisjes en drie jongens.¹⁵⁹

Haar vader was licentiaat in de rechten en de economie en was gedurende zijn leven kaderlid bij diverse ondernemingen. Tevens gaf hij ook geruime tijd les. Flipo's moeder was huisvrouw en hield zich graag artistiek bezig. Ze schilderde zowel op doek als op houtwerk.¹⁶¹

Op vierjarige leeftijd verhuisde Damienne met haar familie naar Doornik in de Belgische provincie Henegouwen en bracht er haar verdere jeugd door. Ze studeerde er 'communication visuelle', met specialisatie fotografie, aan 'l'Institut Saint-Luc'. Als snel bleek dat deze driejarige opleiding voor Flipo niet alleen leerrijk was, tevens werd fotografie een ware passie. Na haar studies trok ze voor vijf jaar naar Aix-en-Provence in het zuiden van Frankrijk, waar ze het atelier 'Coup d'oeil' opzette. Op haar 25e keerde ze terug naar België en op 4 juli 1992 huwde ze met Stefan Guening. Samen kregen ze één zoon, Ludwig.¹⁶²

Flipo hield als fotografe een eerste tentoonstelling in 1984, getiteld '*Regards des femmes*'. Later exposeerde ze nog verscheidene keren, zowel in België als daarbuiten. Bovendien illustreerde ze met haar fotografisch materiaal een aantal boeken, waaronder '*Bruxelles, ville multiculturelle*'. In haar werk kunnen een aantal grote thema's onderscheiden worden, zijnde vrouwen, het circus, carnaval en zeker ook het zigeunerleven.¹⁶³

¹⁵⁹ Brief van Damienne Flipo, april 2010.

¹⁶⁰ Damienne Flipo, in: <<http://www.transphotographiques.com/fr/flipo.php3>>, geraadpleegd op 06.04.2010.

¹⁶¹ Brief van Damienne Flipo, april 2010.

¹⁶² Brief van Damienne Flipo, april 2010; D. Flipo, *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*, p. 38; Documentatiemap in verband met Damienne Flipo, Fotomuseum Antwerpen; G. Vercheval, *Nomades*, Luik, Les Chiroux, 2005, p. 35.

¹⁶³ Damienne Flipo, in: <<http://www.transphotographiques.com/fr/flipo.php3>>, geraadpleegd op 06.04.2010; Documentatiemap in verband met Damienne Flipo, Fotomuseum Antwerpen.

Zigeunerfotografie

Damienne Flipo's zigeunerfotografie valt niet, zoals dat bij Hersleven en Dandoy het geval was, te reduceren tot één enkele reportage. Het zigeunerleven is, zoals hierboven vermeld, één van de centrale thema's in haar werk. Reeds als klein meisje groeide haar fascinatie voor deze bijzondere bevolkingsgroep. Regelmatig sloeg een groep Rom-zigeuners zijn kamp op op een plein in Doornik, recht tegenover het huis waar Damienne en haar gezin woonden. Geboeid kon ze zitten kijken naar de woonwagens en het kampvuur dat de 'zigeuners' 's avonds aanmaakten. Bovendien was ze telkens onder de indruk wanneer de zigeunervrouwen, gekleed in lange gewaden en met kleurrijke hoofddoeken, bij hen aanbelden en, met een jerrycan in de hand, om water vroegen.¹⁶⁴

Snel na het beëindigen van haar studies, nu zo'n 25-tal jaar geleden, startte Flipo met het maken van fotoreportages rond de zigeunercultuur – Rom-zigeuners, Manoesjen (en voyageurs)¹⁶⁵-, waardoor ze zo gefascineerd was. Ze deed dit niet in België, maar net over de grens met Frankrijk, in de regio rond Rijsel, Villeneuve d'Ascq, Saint-Quentin, Amiens en Reims, steden die op zich niet veel verschillen van Belgische stedelijke centra. Vijftien jaar later zakte Flipo meer zuidwaarts af en nam ze de 'zigeuners' in Marseille in beeld. In 2007 werd een tentoonstelling aan Damienne Flipo gewijd, getiteld '*Marseille, les Tsiganes*', waarbij de balans werd opgemaakt van haar 20-jarige carrière als fotografe en waarbij haar zigeunerfoto's als rode draad fungeerden. Voor Damienne was deze expositie één van de hoogtepunten uit haar loopbaan tot nu toe.¹⁶⁶

Een bespreking van Flipo's volledige collectie zigeunerfoto's, die uiteindelijk nu al neerkomt op honderden negatieven, is in deze scriptie niet mogelijk. In bijlage bevinden zich ter illustratie echter wel een tiental foto's, die ik uit haar oeuvre selecteerde om een beeld te krijgen van haar werk (bijlage 4: foto's Damienne Flipo). Bovendien koos ik voornamelijk foto's uit genomen in

---

¹⁶⁴ Brief van Damienne Flipo, april 2010.

¹⁶⁵ Zoals vermeld in het eerste deel, moet men er rekening mee houden dat voyageurs in feite niet tot de zigeunerwereld mogen gerekend worden. Hoewel ze sterk met de 'zigeuners' in contact staan, zijn het eigenlijk mensen die mogelijks nu nog in woonwagens leven en van wie de voorouders rondtrokken als handelaars of ambachtslui.

¹⁶⁶ Brief van Damienne Flipo, april 2010; Correspondentie met Damienne Flipo via mail; D. Flipo, *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*, p. 38.

Noord-Frankrijk, daar deze regio het meest vergelijkbaar is met België, de landstreek waarover het in deze scriptie tenslotte gaat. Anders dan bij Hersleven en Dandoy, is bij Flipo's foto's telkens precies gekend welke zigeunergroepen er werden gefotografeerd. Negen van de tien foto's in bijlage beelden zo Rom-zigeuners af. Enkel op foto 4.2 worden er voyageurs kinderen voorgesteld.

Het was zo dat Damienne Flipo elke zigeunergroep die ze ooit in beeld nam, persoonlijk kende. Bij het maken van haar reportages in Noord-Frankrijk bracht ze telkens dagenlang tijd door op de kampterreinen en trok indien nodig mee wanneer de woonwagens verplaatst werden. Met de nodige voorzichtigheid observeerde ze de leefgewoonten, klederdracht en rituelen van de 'zigeuners' en trachtte hun vertrouwen te winnen. Na verloop van tijd slaagde ze er telkens in een goede verstandhouding op te bouwen met de zigeunervrouwen en werd ze welkom geheten in de groep. De laatste jaren – sinds ongeveer 2001- trekt Damienne twee maal per jaar, in juni en september, naar Marseille om daar reportages te maken van de stad, haar bevolking en de er aanwezige 'zigeuners', die er niet rondtrekken, maar er sedentair wonen in kleine, overbevolkte huisjes. Eenmaal in Marseille tracht ze zo weinig mogelijk contact op te nemen met het thuisfront en zich zo intens mogelijk onder te dompelen in het leven ter plaatse.¹⁶⁷

De heel wat betere verstandhouding die Flipo met 'zigeuners' had, vergeleken met Hersleven en Dandoy, reflecteerde zich in een grotere ongeposeerdheid van het fotomateriaal en op zijn beurt valt dit te onderkennen in de tien foto's, die zich bevinden in bijlage. De meerderheid van de foto's geeft blijk van spontaniteit. De gefotografeerde 'zigeuners' leken zich niet te storen aan de aanwezigheid van de fotograaf. Zowel op foto 4.1 als op 4.2 vindt men vrolijk spelende kinderen terug. Op foto 4.7 zijn het volwassen 'zigeuners' die plezier maken met de nodige dans en muziek. Foto 4.6 lijkt een momentopname te zijn van een gezellige namiddag waarbij een hele zigeunerfamilie voor de caravan geniet van het zonnetje en op foto 4.8 is zelfs te zien hoe een horde vrouwen, samengetroeft in een woonwagen, allerlei taken vervult terwijl in de linkerhoek een zigeuner moeder haar kind de borst geeft. Slechts van foto 4.4 en 4.5 kan eigenlijk gezegd worden dat ze geposeerd zijn. Bovendien geeft ook Flipo zelf in *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit* aan dat ze van mening is dat doorheen de tijd en naarmate ze steeds meer vertrouwd raakte met

---

¹⁶⁷ D. Flipo, *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*, p. 38-40 ; Brief van Damienne Flipo, april 2010.

de zigeunerbevolking die ze in beeld nam, haar zigeunerportretten milder en serener werden.¹⁶⁸ Daarenboven is het opvallend dat een aantal foto's niet alleen werden genomen op het woonwagenterrein van de 'zigeuners', maar ook in de woonwagens zelf, waar het werkelijke privé-leven van de zigeunerbevolking zich afspeelt. Zoals hoger aangegeven is dit iets wat op de foto's van Hersleven geheel niet voorkwam en bij Dandoy slechts één enkele keer. Opnieuw geeft dit blijk van de sterkere verstandhouding die Flipo had met de 'zigeuners'. Ze was meer met hen vertrouwd en daardoor ook meer welkom.

Ten slotte koestert Damienne Flipo zo'n grote bewondering voor 'zigeuners' omdat ze nog steeds proberen stand te houden in een wereld die vaak vijandig tegenover hen stond en nog steeds staat. Bij het maken van haar reportages in Marseille betraft ze de 'zigeuners' vaak op een zekere nostalgie en heimwee naar de tijd dat het nog meer mogelijk was rond te trekken. Nu zijn ze veel meer gebonden aan één plaats omwille van diverse redenen, waaronder de vaste school waar hun kinderen onderricht krijgen. Met haar zigeunerfoto's heeft Flipo dan ook een groter doel voor ogen dan Hersleven en Dandoy hadden. Ze wil de intolerantie aanklagen die er in onze hedendaagse maatschappij leeft tegenover 'zigeuners' en andere etnisch-culturele minderheden. Ze wil de aandacht vestigen op de 'zigeuners' en hun gebruiken, om er een breder publiek meer bekend mee te maken en er op die manier voor te zorgen dat de zigeunerbevolking meer bemind wordt. Voor Damienne is het niet zozeer van belang dat een foto esthetisch mooi is, maar wel dat deze kracht uitstraalt.¹⁶⁹

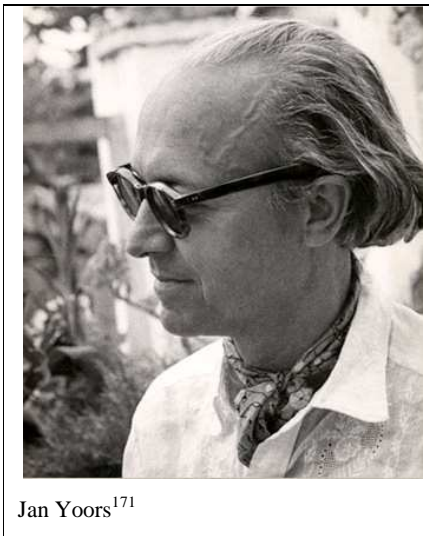
¹⁶⁸ D. Flipo, *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*, p. 39.

¹⁶⁹ Brief van Damienne Flipo, april 2010; Damienne Flipo, « Marseille, les Tsiganes », in : <http://www.openevent.be/events_proposition-6785-Damienne_Flipo_Marseille_les_Tsiganes.html> , geraadpleegd op 06.04.2010 ; D. Flipo, *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*, p. 4.

1.4 Jan Yoors (1922-1977)

Biografie

Jan Yoors werd geboren op 12 april 1922 te Antwerpen. Hij was een duizendpoot die een leven leidde dat leest als een avonturenroman.¹⁷⁰

Jan groeide op in een liberaal, artistiek gezin. Zijn vader, Eugene Yoors, was een bekend glasraamkunstenaar die zijn jeugd had doorgebracht in Andalusië en aan Jan honderduit verhalen vertelde over de ‘zigeuners’ die hij daar had ontmoet. Zijn moeder, Magda Peeters, was een verdienstelijk dichteres en een vroege mensenrechtenactiviste.¹⁷²

Wanneer in 1934 ‘zigeuners’ hun tenten opsloegen te Mortsels, vlakbij de woonst van het gezin Yoors, kon de twaalfjarige Jan, begeesterd door de vertelsels van zijn vader, het niet laten een kijkje te gaan nemen in het zigeunerkamp. Geïntrigeerd door de groep Lowarazigeuners, besloot de kleine Jan haast meteen zijn ouderlijk huis te verlaten en mee te trekken met deze mensen. Zijn ouders, die hem niet wilden bemoederen, lieten hem begaan en zo gebeurde het dat vanaf 1935 Jan ieder jaar gedurende zes à acht maanden meereisde met de zigeunergroep doorheen Europa. Tijdens de wintermaanden keerde hij huiswaarts. Jan leerde het Romanes en beetje bij beetje raakte hij werkelijk ingeburgerd in de zigeunerwereld. Van Frans Olbrechts, eertijds professor antropologie aan de universiteit van Gent, met wie Jans ouders hem in contact hadden gebracht, kreeg hij de tip zijn ervaringen bij de ‘zigeuners’ zonder enige voorkennis op papier en op foto vast te leggen en later te verwerken.¹⁷³

¹⁷⁰ Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen; Documentatiemap ‘Jan Yoors’ uit de Stedelijke Openbare Bibliotheek Gent; C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 318.

¹⁷¹ Jan Yoors, in: <<http://www.janyoors.com/index.html>>, geraadpleegd op 30.05.2010.

¹⁷² J. Vranckx, “Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 1. Als een twaalfjarige wat lang van huis blijft...”, in: *Gazet van Antwerpen*, 01.03.1975; M. Bogaert, *De ‘ander’ in beeld: liminaal denken in fotografie*, p. 52.

¹⁷³ J. Vranckx, “Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 1. Als een twaalfjarige wat lang van huis blijft...”, in: *Gazet van Antwerpen*, 01.03. 1975; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 7-8 en p. 155.

Op zijn 18^e werd hij voor een moeilijke keuze gesteld. Praktisch geheel als ‘echte zigeuner’ aanvaard, regelde Pulika, Jans pleegvader bij de Lowara, een huwelijk voor hem, zoals dat de gewoonte was in de zigeunercultuur. Jan beseftte dat, als hij bij de ‘zigeuners’ wilde blijven, hij op dit huwelijk zou moeten ingaan. Hij weigerde dit echter en stond op het punt zich terug te trekken uit de zigeunergemeenschap, toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak.¹⁷⁴

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, trok Jan Yoors naar Parijs met de bedoeling naar Engeland over te steken en zich aan te sluiten bij het Britse leger om de nazi's te bekampen. Hij kreeg immers snel in de gaten dat de nazi's niet enkel de joden massaal trachtten uit te roeien, maar ook de ‘zigeuners’ vervolgden. Yoors kon dit niet met lede ogen aanzien en besloot alles in het werk te stellen om de zigeunerbevolking, die hij zo in het hart droeg, te beschermen. Reeds in Parijs werd hij onder de arm genomen door de Britse spionagedienst en als verbindingsman aangesteld tussen de Britten en de ‘zigeuners’. Samen met de ‘zigeuners’, die een goede kennis hadden van onbekende kleine wegen, slaagde hij erin een aantal ontsnappingsroutes op te zetten vanuit het bezette gebied naar Spanje. Heel wat zigeunergroepen konden over de Pyreneeën worden geloodst en in veiligheid worden gebracht. In februari 1943 liep het echter fout. Yoors werd opgepakt door de Gestapo en opgesloten in de gevangenis te Antwerpen. Gedurende zes maanden werd hij aan kruisverhoren onderworpen en uiteindelijk ter dood veroordeeld. Door een administratieve vergissing werd Yoors echter na enige tijd vrijgelaten en ontsnapte zo, als bij wonder, aan zijn fatale vonnis.¹⁷⁵

Yoors vluchtte naar Spanje en kon aan valse identiteitsbewijzen geraken. Na enkele maanden keerde hij terug naar België en mengde zich weer onder het verzet. Hij sloot zich vrijwillig, maar onder zijn valse naam, aan bij de ‘Organisation Todt’, de Duitse bouwmaatschappij die verantwoordelijk was voor alle bouwprojecten in het Derde Rijk. Hierdoor kon hij aan heel wat ‘Urlaubscheine’ geraken, verlofpassen waardoor hij in totaal zo’n 500 mensen met militaire treinen uit Duitsland kon laten ontsnappen, voornamelijk Engelse en Amerikaanse piloten. Vier maanden kon Yoors de Duitsers op die manier verschalken, maar toen dreigde zijn plan uit te

---

¹⁷⁴ J. Vranckx, “Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 1. Als een twaalfjarige wat lang van huis blijft...”, in: *Gazet van Antwerpen*, 01.03.1975; Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁷⁵ J. Vranckx, “Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 2. Een sneeuwstorm redde mij het leven.”, in: *Gazet van Antwerpen*, 03.03.1975; Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen; M. Bogaert, *De ‘ander’ in beeld: liminaal denken in fotografie*, p. 53; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 155.

komen en vluchtte hij weer naar Spanje. Daar werd hij echter aangehouden door de Guardia Civil en geïnterneerd in het Miranda-concentratiekamp. Door Britse bemiddeling werd hij na zeven weken vrijgelaten.¹⁷⁶

Na de oorlog ging Jan studeren in Londen aan de 'School of Oriental and African Studies', waar hij antropologie beoefende en een vergelijkende studie hielp maken tussen het Romanes en het Sanskriet. Vervolgens volgde hij ook een aantal cursussen aan de 'London School of Economics'.¹⁷⁷

Jan en Annabert Yoors, samen een afgewerkt tapijt van het weefgetouw halend.¹⁷⁸

Yoors huwde met een jeugdvriendin, Annabert van Wettum, met wie hij twee kinderen zou krijgen, Lyuba en Vanya.¹⁷⁹ In 1950 verhuisde hij samen met zijn vrouw en diens goede schoolvriendin, Marianne Citroen, naar New York. Na eerst tijdelijk gewerkt te hebben als schotelwasser in een restaurant, richtte Yoors er samen met zijn twee metgezellen een manufactuur op voor de vervaardiging van handgeweven wandtapijten naar eigen ontwerp. Het was reeds tijdens zijn verblijf in Londen dat Jan de passie voor het weven had ontdekt, maar pas in zijn atelier aan de New Yorkse Fifth Avenue legde hij zich volledig toe op de

tapijtkunst. Door zijn vernieuwende ontwerpen, oogste hij zowel op artistiek als op commercieel gebied succes. Yoors' naam werd een begrip in Amerika en van overal haalde hij belangrijke opdrachten binnen. Zo werd hem gevraagd een gigantisch muurtapijt te maken om de inkomhal

¹⁷⁶ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 2. Een sneeuwstorm redde mij het leven.", in: *Gazet van Antwerpen*, 03.03.1975.

¹⁷⁷ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 2. Een sneeuwstorm redde mij het leven.", in: *Gazet van Antwerpen*, 03.03.1975; Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁷⁸ B.V. Thornton, *Bohemian Rhapsody*, in: <<http://www.regenerationfurniture.com/thorntonmodernsummer.pdf>>, geraadpleegd op 02.07.2010.

¹⁷⁹ Lyuba was zijn dochter, Vanya een zoon. Zie: "Jan Yoors, Tapestry Artist, Author and Photographer, is Dead at 55", in: *New York Times*, 29.11.1977.

van het World Trade Center te sieren. Yoors kon zijn werk tentoonstellen in verschillende Amerikaanse en Europese musea en in 1962 en 1965 vertegenwoordigde hij de Verenigde Staten op de Internationale Biënnale voor Hedendaagse Tapijtkunst in het Zwitserse Lausanne.¹⁸⁰

Als geboren avonturier wilde Yoors echter ook andere artistieke domeinen verkennen¹⁸¹. In 1963 realiseerde hij *Only One New York*, een anderhalf uur durende documentaire film over de etnische diversiteit van de New Yorkse samenleving. Op basis van de film stelde Yoors in 1965 een fotoboek samen onder dezelfde naam dat werd gepubliceerd door Simon & Schuster.¹⁸²

In 1967 verscheen het boek *The Gypsies*, waarin Yoors in het Engels verslag deed van zijn jeugdervaringen bij de 'zigeuners'.¹⁸³ Het boek kende een enorme populariteit en werd in acht talen vertaald. In het Nederlands kreeg het de titel *Wij, Zigeuners*. Het werk werd geïllustreerd met eigen fotografische opnamen, deels uit 1938 en deels uit de jaren 1960. Een vijftiental jaar na de oorlog was Yoors immers afgereisd naar Centraal-Europa, op zoek naar wat er nog was overgebleven van de eens zo uitgebreide Rom-gemeenschap na de uitroeiingspolitiek van de nazi's. Het was ook ongeveer dan dat hij ontdekte dat de meeste leden van de Lowara-groep waarmee hij tijdens zijn jeugd was meegetrokken, gedood waren in Auschwitz. Yoors' boek *The Gypsies* werd in 1968 in de VS bekroond met de "Librarian Award" en in 1969 met de "Europese Prijs voor Literatuur".¹⁸⁴

Yoors reisde daarenboven verder af naar het Amazonegebied, het Verre Oosten en Rusland om ook daar het zigeunerleven en de cultuur van andere minderheden op foto vast te leggen. Zijn uitgebreide talenkennis kwam daarbij goed van pas. Naast Nederlands, de taal die hij in familiekring bleef hanteren, sprak Yoors vloeiend Spaans, Romanes, Engels, Frans, Russisch,

---

¹⁸⁰ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 3. Een stad waarin het hart van de wereld klopt.", in: *Gazet van Antwerpen*, 04.03.1975; C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 318.

¹⁸¹ Uiteindelijk was het zo dat Jan gedurende zijn leven zowel de schilderkunst, beeldhouwkunst, tapijtkunst als schrijfkunst eens zou beoefend hebben. Daarenboven was hij fotograaf en filmmaker. Zie: Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁸² C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 318; Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁸³ Yoors baseerde zich bij het schrijven van zijn boek op de foto's en de aantekeningen die hij, op aanraden van professor Olbrechts, had gemaakt toen hij als tiener bij de 'zigeuners' leefde. Zie: Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen; M. Bogaert, *De 'ander' in beeld: liminaal denken in fotografie*, p. 52.

¹⁸⁴ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 1. Als een twaalfjarige wat lang van huis blijft...", in: *Gazet van Antwerpen*, 01.03.1975; C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 318; B.V. Thornton, *Bohemian Rhapsody*, in: <<http://www.regenerationfurniture.com/thorntonmodernsummer.pdf>>, geraadpleegd op 02.07.2010.

Pools en had hij zelfs enige kennis van het Japans. Over zijn wereldomzwervingen schreef Yoors het boek *The Gypsies from Siberia to Peru* (1975).¹⁸⁵ Door Jans vroegtijdige dood zou het echter nooit op grote schaal worden uitgegeven.¹⁸⁶

In 1971 publiceerde hij zijn werk *Crossing*¹⁸⁷, dat specifiek verhaalde over zijn belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog en over de vervolgingen van de 'zigeuners'. Met de titel verwees Yoors naar wat de oorlogsperiode voor hem had betekend. Het was een periode van 'kruispunten' geweest: tussen jeugd en volwassenheid, tussen het leven van 'zigeuner' en dat van niet-zigeuner.¹⁸⁸

In 1968 scheidde Yoors van Annabert om met Marianne Citroen te trouwen, die een kind van hem bleek te verwachten. Yoors huwde met Marianne om het vaderschap over zijn jongste zoon, Kore¹⁸⁹, te erkennen. Reeds jaren werd er geroddeld over de vreemdsoortige relatie die de drie jeugdvrienden erop nahielden. De Yoorsen trokken zich hiervan echter niets aan en ook na de geboorte van Kore bleef het drietal samen wonen en onderhielden ze een goede verstandhouding. Annabert en Marianne haalden aan dat ze gewoon twee Nederlandse vriendinnen waren die op dezelfde man verliefd waren geworden.¹⁹⁰ In 1973 verloor Jan zijn beide benen ten gevolge van diabetes. Toch raakte hij hierdoor zijn levensvreugde niet kwijt en bleef tapijten ontwerpen, tekenen en beeldhouwen. Bovendien kwamen 'zigeuners' van overal ter wereld hem bezoeken.¹⁹¹

Naar het einde van zijn leven toe, kreeg Yoors, na jaren van onopgemerktheid, enige erkenning in zijn thuisland België. In 1974 ontving hij de Christoffel Plantijn-prijs, die in Antwerpen voor de zesde keer werd uitgereikt aan een landgenoot die zich in het buitenland verdienstelijk had

---

¹⁸⁵ C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 318; Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁸⁶ J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 7.

¹⁸⁷ Zowel *The Gypsies* als *Crossing* werd door critici getypeerd als een liefdesverklaring en eresaluut aan de 'zigeuners'. Zie: Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁸⁸ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 2. Een sneeuwstorm redde mij het leven.", in: *Gazet van Antwerpen*, 03.03.1975; Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁸⁹ Jans kinderen werden in feite allen vernoemd naar 'zigeuners' die hij gekend had. Zie: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 7 en p. 34.

¹⁹⁰ Cathryn Drake, *Tied in the Wool*, in: <http://www.metropolismag.com/html/content_0601/yoo/index.html>, geraadpleegd op 26.06.2010; B.V. Thornton, *Bohemian Rhapsody*, in: <<http://www.regenerationfurniture.com/thorntonmodernsummer.pdf>>, geraadpleegd op 02.07.2010; "Jan Yoors, Tapestry Artist, Author and Photographer, is Dead at 55", in: *New York Times*, 29.11.1977.

¹⁹¹ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 4. Het land achter de heuvels blijft lokken.", in: *Gazet van Antwerpen*, 05.03.1975; M. Bogaert, *De 'ander' in beeld: liminaal denken in fotografie*, p. 53.

gemaakt op cultureel gebied. Bij de uitreiking benadrukte de gouverneur het betreurende feit dat Jan in eigen land nooit de roem had gekregen die het buitenland hem schonk. Een jaar later vond te Gent, in de Sint-Pietersabdij, een retrospectieve plaats waarop delen van Yoors' veelzijdige oeuvre werden tentoongesteld¹⁹². Een tentoonstelling specifiek rond zijn fotografisch materiaal werd gehouden in Antwerpen in Galerij Paule Pia. Ten slotte maakte Mark Galle, in opdracht van de BRT, een film over Yoors' leven en werk (*Een Vlaming te New York*, 1975).¹⁹³

Jan Yoors stierf op 27 november 1977 te New York aan een hartaanval en werd begraven op het artiestenkerkhof van East Hampton.¹⁹⁴ Zijn twee levensgezinnen, Annabert en Marianne, zetten zijn levenswerk verder en werkten de tapijten af die Jan nog had ontworpen, maar niet meer had kunnen realiseren. In 2004 verscheen daarenboven, op initiatief van zoon Kore, een retrospectief album met zigeunerfoto's van Yoors onder de titel *The Heroic Present. Life Among the Gypsies*.¹⁹⁵

Zigeunerfotografie

Gebaseerd op zijn biografische gegevens, kan zeker gezegd worden dat Jan Yoors, van alle besproken fotografen, het meest met de zigeunerwereld vertrouwd was. Niet alleen groeide hij onder de 'zigeuners' op als één van hen, ook zijn hele leven na zijn vertrek bij zijn zigeunerfamilie, bleef als het ware doorspekt van de zigeunercultuur. Aan zowat alles was dit te merken. Niet alleen doken er regelmatig zigeunerelementen op in zijn tapijtkunst, ook zijn kinderen trachtte hij waarden uit de zigeunercultuur mee te geven bij hun opvoeding en zelfs zijn manier van samenleven met Annabert en Marianne was ergens vergelijkbaar met een patriarchische 'kumpania'.¹⁹⁶

---

¹⁹² Het betrof delen van zijn niet-fotografische werk, met andere woorden vooral schilderijen en tapijten. Zie: Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.

¹⁹³ Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen; "Christoffel Plantijn-prijs voor Jan Yoors", in: *Gazet van Antwerpen*, 29.04.1974; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 157.

¹⁹⁴ "Jan Yoors overleden", in: *De Standaard*, 29.11.1977; B.V. Thornton, *Bohemian Rhapsody*, in: <<http://www.regenerationfurniture.com/thorntonmodernsummer.pdf>>, geraadpleegd op 02.07.2010.

¹⁹⁵ Cathryn Drake, *Tied in the Wool*, in: <http://www.metropolismag.com/html/content_0601/yoo/index.html>, geraadpleegd op 26.06.2010; C. Ruys et al., *Belgische fotografen, 1840-2005*, p. 318.

¹⁹⁶ Cathryn Drake, *Tied in the Wool*, in: <http://www.metropolismag.com/html/content_0601/yoo/index.html>, geraadpleegd op 26.06.2010; J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 7.

Zoals blijkt uit zijn biografie, maakte Yoors foto's van de zigeunerbevolking over de hele wereld en dit vanaf zijn tienerjaren, toen hij meetrok met zijn Lowara-familie, tot zowat het einde van zijn leven. Voor mijn scriptie focuste ik echter zoveel mogelijk op de foto's die Yoors in België en omringende Europese regio's nam (bijlage 5: foto's Jan Yoors). Dit opnieuw omdat mijn verhandeling voornamelijk de nadruk legt op België en omdat de zigeunergroepen in Zuid-Europa, Oost-Europa en nog verder gelegen gebieden minder te vergelijken vallen met de Roma en Manoesjen die in de 20^e eeuw in ons land verbleven.

Yoors beweerde in een artikel uit de *Gazet van Antwerpen* in 1975 dat hij met zijn fotomateriaal de massa wilde bereiken. Hij wilde naar eigen zeggen "het grote publiek in contact brengen met milieus en met mensen die contact schuwen; doordringen tot de kern".¹⁹⁷ Hieruit afgeleid kan men dan stellen dat Yoors' intentie het beter bekend maken van de zigeunerwereld was. Doch denk ik dat men dit doel moet relativiseren voor de foto's die hij als tiener maakte. Mijns inziens waren de foto's uit de jaren '30 immers eerder gemaakt met het doel mensen op de gevoelige plaat vast te leggen, die hem nauw aan het hart lagen en wiens bezigheden hem fascineerden. De foto's die hij maakte als tiener waren volgens mij dus eerder 'familiekiekjes', een idee dat ook Mona Bogaert beaamt, een kunsthistorica die in haar masterscriptie rond 'liminaal denken in de fotografie' eveneens de figuur van Yoors dieper uitwerkte.¹⁹⁸ Het doel mensen inzicht te verschaffen in vreemde en onbeminde culturen ontstond mijns inziens, pas in de jaren '60 en '70 toen hij besloot zowel zijn jeugdfoto's als de foto's die hij later had genomen, te publiceren.

Zoals blijkt uit de voorbeelden van intolerantie tegenover 'zigeuners' die in de inleiding van deze scriptie werden vermeld en die vandaag in België en de rest van Europa nog heersen, hebben Yoors foto's echter niet bepaald impact gehad op de algemene perceptie die men nog steeds van 'zigeuners' heeft. Vooral met zijn foto's uit de jaren '60 en '70 schoot hij dus ietwat zijn doel voorbij. Doch wil dit niet zeggen dat daarom zijn werk aan waarde inboet. We kunnen kritische fotografen die een eerlijk beeld trachten te geven van de zigeunerbevolking immers alleen maar

---

¹⁹⁷ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 3. Een stad waarin het hart van de wereld klopt.", in: *Gazet van Antwerpen*, 04.03.1975.

¹⁹⁸ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 55-56.

aanmoedigen. Alle beetjes helpen om de intolerantie tegenover ‘zigeuners’ geleidelijk af te zwakken.¹⁹⁹

Net als bij Flipo, getuigen Yoors’ foto’s van een goede verstandhouding met de ‘zigeuners’, maar het gaat verder dan dat. De foto’s uit Yoors’ jeugdijaren zijn immers, zoals net gezegd, ware familiekiekjes. Yoors’ foto’s stralen warmte uit en getuigen van een kleine afstand tussen hem en de gefotografeerde ‘zigeuners’. Het zijn unieke, eerlijke beelden, die blijk geven van een vertrouwensband tussen de zigeunerbevolking en hem. Vooral op de foto’s waar hij zelf samen met zijn zigeunerfamilie poseert, komt duidelijk naar voor dat hij als lid van de groep werd beschouwd. Op foto 5.9 staat hij te midden van een groep zigeunerkinderen. Yoors legt er zijn hand teder op de schouder van de jongen voor zich en krijgt zelf een vriendschappelijk arm om zich heen van de volwassen ‘zigeuner’ naast zich. Al zijn foto’s, en dan zeker deze uit zijn jeugdijaren, kan Yoors gedetailleerd omschrijven. Niet alleen weet hij de gefotografeerde ‘zigeuners’ vaak bij naam te noemen, hij kent ze ook qua karakter en kan er anekdotes over vertellen.²⁰⁰ Doch hebben ook zijn foto’s uit de jaren ’60 en ’70, die een eerder documentair doel hebben, vaak een diepzinnige betekenis en zijn er verhalen aan verbonden. Yoors sprak, zoals eerder vermeld, immers het Romanes, waardoor de ‘zigeuners’ die hij op zijn wereldomzwervingen tegenkwam al snel een band met hem voelden.²⁰¹ Ten slotte, verstaat Yoors ook elk gebruik en ritueel dat hij op zijn foto’s vastlegde tot in de puntjes. Foto 5.29 beeldt zo het naar zee dragen van de Zwarte Sara uit, de patrones van de ‘zigeuners’. Voor niet-zigeuners is dit ritueel waarbij een klein beeld, bedekt met een dikke laag omslagjurken, te water wordt gelaten, waarschijnlijk bevreemdend.²⁰² Voor Yoors, die de zigeunercultuur zijn leven lang in het hart droeg, was dit echter iets zeer betekenisvol en wist hij perfect hoe de processie zou verlopen.

---

¹⁹⁹ M. Bogaert, *De ‘ander’ in beeld*, p. 85.

²⁰⁰ Dit valt te merken bij de lezing van zowel *The Heroic Present* als *Wij, Zigeuners*.

²⁰¹ J. Vranckx, “Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 4. Het land achter de heuvels blijft lokken.”, in: *Gazet van Antwerpen*, 05.03.1975.

²⁰² C. Tempel, *Vivent les Saintes Maries ! Vive Sainte Sara !*, in:

<<http://www.stichtingtoverbal.nl/artikelen/folklore/saintesmaries/>>, geraadpleegd op 06.05.2010.

Hoofdstuk 2: Van outsider tot insider

Uit de bespreking van de zigeunerfoto's hierboven, blijkt dat er veel verschil bestaat tussen het materiaal van de vier Belgische fotografen. Dit hoewel ze in feite allen hetzelfde onderwerp, 'zigeuners', voor de lens hadden. De stelling dat fotografie een neutraal registratiemiddel zou zijn, hetgeen waarvan men bij de beginjaren van de sociaal-documentaire fotografie nog sterk uitging²⁰³, klopt dus niet. Enerzijds bepaalt de fotograaf sterk wat op de foto verschijnt²⁰⁴ en anderzijds de gefotografeerden.²⁰⁵ In het geval van de zigeunerfoto's gaat het daarbij om een wisselwerking tussen twee culturen. Een Belgisch fotograaf en de zigeunerbevolking die hij in beeld neemt, creëren telkens samen een foto.

2.1 Het belang van de fotograaf

In wetenschappelijke termen wordt het milieu waarbinnen twee culturen samen iets, en in dit geval dan een foto, verwezenlijken, 'liminaliteit' genoemd. Dit begrip werd voor het eerst als concept gebruikt door Arnold Van Gennep in zijn boek *Rites de Passage* om een overgangsfase aan te duiden tussen de scheiding van een bepaald gegeven en de incorporatie binnen een ander. Daarna kreeg het begrip navolging in het werk van vele andere antropologen en cultuurtheoretici die het bovendien opentrokken en breder toepasten. Zo onderscheidde Victor Turner niet alleen liminale 'processen', maar ook liminale 'figuren' die zich tussen verschillende sociale en culturele systemen begaven.²⁰⁶ In hun boek *De Culturele Eeuw*, ten slotte, omschreven Rik Pinxten, cultureel antropoloog en professor aan de Universiteit Gent, en Koen De Munter, eveneens antropoloog, liminaliteit als het ontstaan van een soort intermediaire tussenpositie waarbij er sterk over de zogenaamde grenzen van culturen heen gedacht en geleefd wordt.²⁰⁷

Gebaseerd op bovenstaande uitleg kan men nu stellen dat hoe groter de liminale praxis of met andere woorden, toegepast op deze scriptie, hoe meer de fotograaf infiltreert of insider wordt van

---

²⁰³ H. Ollivier, "Schrijven met licht", p. 14; M. Van Gysegem, "Sociaal-documentaire fotografie", p. 24.

²⁰⁴ De fotograaf maakt allerlei keuzes bij het maken van een foto. Hij kiest een standpunt, een opnamehoek, een opnamemoment, hij bepaalt de kadering enz. Zie: H. Ollivier, "Schrijven met licht", p. 15.

²⁰⁵ K. Paakspuu, "Winning or losing the west: The photographic art", p. 55.

²⁰⁶ De vier Belgische fotografen die hoger werden besproken kunnen dan als liminale figuren worden gezien die hun eigen socio-culturele context verlieten om contact te zoeken met mensen uit een andere cultuur.

²⁰⁷ R. Pinxten en K. De Munter, *De Culturele Eeuw*, Antwerpen, Houtekiet, 2006, p. 146-147; M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 8-9.

het zigeunermilieu, hoe minder ruimte hij laat voor stereotypering.²⁰⁸ Omgekeerd, hoe minder de fotograaf vertrouwd is met de zigeunercultuur die hij in beeld neemt, hoe meer kans er is dat er stereotype denkbeelden in zijn fotomateriaal sluipen. Dat er wel degelijk sprake is van ingeslopen vooroordelen bij een aantal van de besproken foto's, zal zo dadelijk aangetoond worden.

Van alle besproken fotografen, waren Flipo en Yoors degenen die het sterkst met de zigeunerbevolking vertrouwd waren. Dit is voornamelijk te wijten aan het feit dat zij, in tegenstelling tot Hersleven en Dandoy, werkelijk aan 'participerende observatie' deden. Mona Bogaert verklaart hierbij dat 'participerende observatie' impliceert dat de fotograaf zich gedeeltelijk inwerkt in de zigeunercultuur, maar tegelijk ook een zekere afstand behoudt gezien zijn eigen specifieke culturele achtergrond.²⁰⁹

Het moet nu gezegd dat Yoors hierin wel nog een tikkeltje verder ging en daarom als de meest ideale liminale persoon van de vier besproken fotografen kan beschouwd worden. Yoors ging, zoals hoger vermeld, immers werkelijk samenleven met de 'zigeuners'. Hij benaderde hen niet in de eerste plaats als fotograaf, maar als vriend en familielid. Hij aanvaardde de Lowara waarmee hij meetrok als gelijken en doorbrak daardoor deels zijn eigen culturele bewustzijn.²¹⁰ Doch gebeurde dit laatste ook niet volledig, daar hij gedurende zijn periode bij de 'zigeuners' immers nooit vergat waar hij vandaan kwam en zich uiteindelijk ook niet blijvend in de cultuur incorporeerde door een huwelijk met een zigeunermeisje aan te gaan.²¹¹ Door zijn verstrengeling met de zigeunercultuur maakte Yoors oprechte, indringende beelden, die getuigen van respect voor de gefotografeerden. Bovendien waren vele 'zigeuners' die op zijn fotomateriaal figureren, en zeker datgene uit zijn jeugdijaren, echte kennissen, die hij qua naam en karakter kende. Ten slotte, verstond Yoors, zoals hoger ook reeds werd aangehaald, elk gebruik en ritueel dat in zijn foto's insloep. Zo verstond hij, waar mensen die onvertrouwd waren met de zigeunercultuur dat waarschijnlijk niet deden, waarom de Lowara-vrouw op foto 4.2 precies water overgoot in verschillende teilen. Dat had, zoals uitgelegd in deel I, te maken met het 'marime'-principe.

---

²⁰⁸ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 28-31 en p. 59-60.

²⁰⁹ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 13-14.

²¹⁰ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 56-57.

²¹¹ J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 1. Als een twaalfjarige wat lang van huis blijft...", in: *Gazet van Antwerpen*, 01.03.1975; J. Vranckx, "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 3. Een stad waarin het hart van de wereld klopt.", in: *Gazet van Antwerpen*, 04.03.1975.

‘Zigeuners’ hebben er een heilige schrik van onrein te worden, wat leidt tot uitsluiting uit de groep. Vandaar dat er steeds apart water wordt voorzien voor specifieke doeleinden. Nooit zal men zo hetzelfde water gebruiken om te koken en de afwas te doen. Hetzelfde geldt voor het water om te drinken en zich te wassen.²¹² Yoors zou ook niet opgekeken hebben, mocht hij foto 4.8 van Flipo getrokken hebben. Op die foto ontbloot een zigeunervrouw ‘en plein public’ haar linkerborst om haar kind te voeden, iets waarover een niet geheel ingewijde zoals Flipo zich op het eerste zicht misschien wel zal verbaasd hebben. Yoors weet echter dat het publiekelijk ontbloten van borsten voor ‘zigeuners’ niet zo vreemd wordt onthaald als dat in de westerse cultuur het geval is. Het bovenlichaam van een ‘zigeunerin’ wordt immers als rein beschouwd, waardoor aan het ontbloten van de borsten niet bepaald iets erotisch is verbonden.²¹³

Bij Hersleven en Dandoy stond de participerende observatie op een heel wat lager pitje, waardoor ze minder vertrouwd waren met de zigeunercultuur en waardoor ze geen echte band hadden met de mensen die ze fotografeerden. Bovendien waren de ‘zigeuners’ voor Hersleven en Dandoy zo ook significanter ‘anders’ dan zij voor Flipo en Yoors waren. Automatisch moet men dit ‘anders’ dan linken aan ‘minderwaardig’, omdat ieder elke waarde steeds terugkoppelt aan waarden uit de eigen cultuur, die als de norm beschouwd worden. Ten slotte, was de relatie van Hersleven en Dandoy met de ‘zigeuners’ die ze benaderden, zo ook meer hiërarchisch dan deze bij Flipo en Yoors was. Foucault, Benjamin en Sontag stelden dan dat hoe hiërarchischer de positie van een fotograaf tegenover zijn subject is, hoe meer men fotograferen als een gewelddadig gebeuren kan beschouwen, waarbij een foto wordt ‘genomen’ en niet wordt ‘verzocht’.²¹⁴

Al die afstandsbevorderende elementen hadden, zoals werd verduidelijkt bij de bespreking van de verschillende reportages in het hoofdstuk hiervoor, een zichtbare weerslag op de beelden die Hersleven en Dandoy maakten. Bij Dandoy resulteerde dit in het feit dat zijn foto’s er zeer geposeerd uitzagen. Bovendien zou bijkomend van sommige beelden gezegd kunnen worden dat ze bepaalde stereotypen bevestigen. Op heel wat foto’s zijn kinderen te zien waarvan het gezicht en de kleertjes besmeurd zijn met vuil en de haren er ongewassen en warrig bijliggen. Sommige

---

²¹² J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 41 en p. 107.

²¹³ E. Poesmans, *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*, p. 51; J. Yoors, *Wij, Zigeuners*, p. 146.

²¹⁴ M. Bogaert, *De ‘ander’ in beeld*, p. 16-22.

van de kinderen fotografeerde Dandoy in close-up (bijvoorbeeld foto's 3.12, 3.13 en 3.15). Die foto's zouden best kunnen gezien worden als een bevestiging voor het stereotype dat 'zigeuners' vuile mensen zijn. Bovendien zou dan ook gedacht kunnen worden dat Dandoy die foto's net nam om op dit gegeven te wijzen en dus het stereotype te bevestigen. Zeker weet men dit natuurlijk niet, maar het is wel een mogelijkheid. De toeschouwer kan de beelden alleszins snel zo interpreteren, te meer omdat bepaalde van de voornoemde close-up-foto's (foto's 3.13 en 3.15) daarenboven vanuit vogelperspectief werden gemaakt, wat algemeen denigrerend overkomt. Andere foto's van Dandoy zou men dan weer als romantisch kunnen typeren. Hiervan is foto 3.10 een voorbeeld. Drie 'zigeuners', waarvan er twee een sigaret roken, zitten er rustig in de graskant, genietend van de zon. Toeschouwers zouden dit kunnen interpreteren als een bevestiging voor de zogenaamde vrijbuitersnatuur van de zigeunerbevolking. Bij Hersleven zou men de boodschap die zijn foto's overbrengen zo nodig nog problematischer kunnen noemen. Het feit dat hij zijn reportage categoriseert onder de rubriek 'folklore' geeft blijk van zijn grote onvertrouwdheid met de zigeunercultuur. Bovendien geeft het de toeschouwer van de foto's ook een foutief beeld. De complexe, veelomvattende zigeunercultuur wordt ermee afgedaan als een simpel volksgebruik.

Afsluitend zou men de gedragingen van de vier besproken Belgische fotografen tegenover de 'zigeuners' in feite in drie groepen kunnen categoriseren. Het 'insidergehalte' van Hersleven en Dandoy was zo laag dat men hun acties meer als voyeurisme zou kunnen beschouwen. Flipo, vervolgens, zou men dan als observator kunnen typeren, omdat zij toch meer vertrouwd was met de zigeunercultuur en nu reeds al voor een aanzienlijke tijd veldwerk verricht. Yoors, ten slotte, zou dan als participator kunnen vermeld worden, gezien hij als een lid van de zigeunergroep ingelijfd was en hun cultuur van binnenuit meebeleefde.²¹⁵

2.2 Het belang van de gefotografeerden

Bovenaan vermeldde ik reeds dat niet alleen de fotograaf belangrijk is bij het maken van foto's, ook de gefotografeerden spelen een grote rol bij de productie. Ze zijn niet passief, zoals vaak gedacht wordt, maar dragen actief bij aan wat er uiteindelijk op de foto wordt weergegeven.

---

²¹⁵ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 67.

De rol van de gefotografeerden kan enerzijds de waarde van de foto ten goede komen. Uit de bespreking van de zigeunerfoto's in het hoofdstuk hiervoor, bleek immers dat hoe meer de fotografen vertrouwd waren met de 'zigeuners' die ze benaderden, hoe meer ze ook van hen te zien kregen. Beginnende bij Hersleven en gaande tot Yoors, bleek hoe foto's letterlijk steeds dichterbij de 'zigeuners' werden genomen. Hersleven, die kan gezien worden als de fotograaf die het minst vertrouwd was met de 'zigeuners' die hij voor zijn lens nam, slaagde er niet eens in een foto te nemen op het zigeunerterrein. Bovendien vermeldde ik ook hoe opvallend het was dat hij praktisch enkel vrouwen en kinderen in beeld nam. In *The Heroic Present* van Yoors, komt men te weten dat dit nu net de 'zigeuners' zijn die de 'gadje' altijd eerst te zien krijgen en dus mogelijks ook kunnen fotograferen. Vrouwen en kinderen waren de eersten die na een verplaatsing van het kamp uitgingen bedelen en zij waren het die de 'gadje', met min of meer agressief en opstandig gedrag, op afstand probeerden te houden. Mannen hielden zich meer afzijdig en werden niet graag gefotografeerd, al zeker niet door een 'gadjo'.²¹⁶ Anders dan Hersleven, kon Flipo, die voor een reportage telkens weken lang de tijd nam om de zigeunergroep te leren kennen, foto's nemen in de private woonwagens. Yoors, ten slotte, een echte ingewijde, schoot zelfs beelden bij de meest intieme rituelen, zoals begrafenissen (foto 5.25) en huwelijken (foto 5.21).

Anderzijds kan het ook dat de gefotografeerden ervoor zorgen dat er afbreuk wordt gedaan aan de waarde van de foto's. In het geval van de 'zigeuners' was het zo dat hoe meer de fotografen de 'zigeuners' als zich superieur voelende westerlingen benaderden, hoe meer de 'zigeuners' zich gingen afsluiten om hun cultuur te beschermen.²¹⁷ Zowel Yoors als Carol Silverman geven aan dat 'zigeuners', in pogingen zich af te schermen, precies gaan tonen wat de westerse fotografen verwachten te zien.²¹⁸ Ze hangen met andere woorden een vals beeld van zich op, hetgeen onvermijdelijk resulteert in de bevestiging van stereotypen.

In dat kader gezien, zijn de vooroordelen die we in hoofdstuk 2.1 in de reportage van Dandoy meenden te herkennen, dus waarschijnlijk terecht. Door de afstand tussen Dandoy en de

---

²¹⁶ J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 8 en p. 51.

²¹⁷ Opnieuw komt hier dus weer de kloof tussen de burgermaatschappij en de zigeunerwereld kijken, gekenmerkt door een continu wantrouwen langs beide kanten.

²¹⁸ J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 52-55; C. Silverman, "Negotiating 'Gypsiness': strategy in context", in: *The Journal of American Folklore*, 1988, vol. 101, nr. 401, p. 265.

zigeunergroep die hij in beeld nam, is het best mogelijk dat de ‘zigeuners’ een stereotiep beeld van zichzelf ophingen. Het stereotype van de ‘zigeuner’ als muzikant komt zo duidelijk naar voren op de foto’s 3.18 en 3.19. Het zou goed kunnen dat de ‘zigeuners’ opzettelijk hun muziekinstrumenten bovenhaalden toen Dandoy met zijn camera opdaagde. Van Yoors leren we immers dat op doordeweekse dagen binnen het kamp zelden muziekinstrumenten werden bespeeld. Zelfs wanneer er ’s avonds verhalen, *Swatura* of *Paramitsha*, werden verteld of wanneer er liederen werden gezongen, kwam daar zelden muziek aan te pas. Ook wanneer er gedanst werd, was het vaak zo dat muziek werd gemaakt, puur door gezang, handengeklap en gestamp met de voeten op de grond. Yoors vermeldt dat muziekinstrumenten in veel gevallen werden bespeeld om de ‘gadje’ te entertainen.²¹⁹ Ik vermoed dat dit laatste dus ook bij Dandoy gebeurde, toen hij het zigeunerkamp te Brussel bezocht. Bovendien lijken foto’s 3.18 en 3.19 ook werkelijk in scène gezet. De manier waarop de jonge vrouw met het kind op de arm op foto 3.19, haar rok omhoog houdt en daarbij een brede lach op de mond tovert, lijkt erg geforceerd. Daarenboven is de jurk die ze aanheeft ook vrij net en feestelijk, waardoor het overkomt alsof ze deze speciaal aantrok bij de komst van Dandoy. De zigeunerjongen links op de foto met een gitaar in de handen heeft, ten slotte, een verveelde en afwezige uitdrukking op het gelaat, waaruit blijkt dat dit voor hem een abnormaal scenario is om op dat tijdstip van de dag in het kamp muziek te maken.

Dit deeltje afrondend, dient vermeld te worden dat een foto dus niet alleen iets zegt over wat erop staat, maar tevens iets vertelt over de (on)kennis van de fotograaf van hetgene hij in beeld neemt.²²⁰ Bovendien is het pas door effectieve samenwerking tussen de fotograaf en de gefotografeerden, in dit geval ‘zigeuners’, dat eerlijke beelden kunnen ontstaan en stereotype afbeeldingen kunnen worden vermeden. Een goede verstandhouding en wederzijds respect is de basis voor oprecht fotomateriaal, genomen van mensen uit een andere cultuur.²²¹ Dit is ook iets wat John Collier in zijn ietwat gedateerde werk *Visual Anthropology* stelt.²²²

---

²¹⁹ J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p.78-79 en p. 99-105.

²²⁰ H. Ollivier, “Schrijven met licht”, p. 17.

²²¹ M. Bogaert, *De ‘ander’ in beeld*, p. 14-15.

²²² J. Collier, *Visual Anthropology: photography as research method*, New York, Holt Rinehart and Winston, 1967, p. 17-26.

2.3 Het belang van de kijker

In een laatste klein stukje, zou ik willen opmerken dat men natuurlijk te allen tijde voor ogen dient te houden dat ook de toeschouwer een rol heeft bij de betekenisverlening binnen de fotografie. Foto's die zo helemaal niet negatief of romantiserend bedoeld zijn, kunnen wel door de kijker op die manier geïnterpreteerd worden. Bovendien geeft Hendrik Ollivier, wetenschappelijk medewerker van het AMSAB en verantwoordelijke voor het beeld- en geluidsarchief, aan dat ook de afstand in tijd ervoor kan zorgen dat een foto anders wordt bekeken. Iemand die vandaag naar een beeld uit de jaren '30 kijkt, kan hierin zo allerlei zaken zien die de fotograaf destijds niet voor ogen had bij het maken van de foto.²²³

In haar licentiaatsverhandeling gaf Bogaert aan dat men zo ook romantiserende elementen in Yoors' foto's zou kunnen aflezen. Foto 5.23, bijvoorbeeld, beeldt een samenzijn van 'zigeuners' af, die Yoors kwamen opzoeken in New York en waarbij gezongen en gemusiceerd werd.²²⁴ In de foto zouden sommige mensen gerust het stereotype van de 'zigeuner' als muzikant kunnen zien. Wordt de foto echter nader bekeken, dan merkt men al gauw dat het hier niet zomaar om een groepje muzikanten gaat. De smartelijke uitdrukking op het gezicht van de vrouw rechts in beeld, die met haar handen naar het hart en de keel grijpt, en de ingetogen blik van de man naast haar, die zijn ogen lijkt te sluiten om herinneringen van vroeger te herbeleven, geven aan dat de 'zigeuners' de muziek hier benutten om hun gevoelens te uiten. Opnieuw gaat het hier dus om een diepzinnigere foto, die alleen kan gemaakt zijn door iemand die werkelijk door de 'zigeuners' vertrouwd werd. Het cliché van de 'zigeuner' als muzikant wordt binnen de representatie, met andere woorden, omvergeworpen door de warmte en diepe menselijkheid die uit het beeld spreekt.²²⁵ Op de foto mogen de 'zigeuners' dan wel muziek maken, de boodschap die de foto bevat gaat verder dan het beeld van de 'zigeuner' louter als muzikant.

Stereotypen kunnen dus op het eerste zicht in het fotomateriaal van zowat alle fotografen worden herkend. Zaak is echter dat, wanneer men verder kijkt, men bij fotografen die dichterbij de 'zigeuners' stonden, snel ook elementen zal ontdekken die in strijd zijn met deze vooroordelen.

---

²²³ H. Ollivier, "Schrijven met licht", p. 15-17.

²²⁴ Eerder werd gezegd dat 'zigeuners' gewoonlijk geen muziekinstrumenten op doordeweekse dagen bespelen. Aangezien het bezoek aan Yoors echter als iets feestelijks werd gezien, musiceerde men hier wel.

²²⁵ M. Bogaert, *De 'ander' in beeld*, p. 59-60.

Dit bewijst dat het insidergehalte van een fotograaf onomstotelijk een grote rol uitmaakt bij de creatie van een foto. Hoe meer hij vertrouwd is met de 'zigeuners' en door hen ook vertrouwd wordt, hoe minder kans op stereotypering en hoe meer de foto's kunnen bijdragen tot constructief samenleven.

Besluit

Beelden zijn steeds bijzonder indicatief voor de ideeën die onder de bevolking leven. Uit de besproken 19^e-eeuwse prenten en schilderijen bleek dat door de eeuwen heen in België en omstreken twee grote stereotiepe visies op de zigeunerbevolking waren ontstaan. Enerzijds betrof dit een criminologische stroming, waarvan de oorsprong reeds was terug te voeren tot de 16^e eeuw. Anderzijds ging dit om een romantisch denkbeeld, dat pas later, naar het eind van de 18^e eeuw toe, was ontstaan.

Feit is wel dat de criminologische visie doorheen de eeuwen de overhand haalde, hetgeen historici en andere deskundigen verklaren door de grote kloof die er heerst tussen de burgermaatschappij en de zigeunerwereld en die langs beiden zijden continu wordt bestendigd. ‘Zigeuners’ worden zo binnen de burgermaatschappij, door hun andere opvattingen, levenswijze en cultuur, aanschouwd als een bedreiging. Dat bedreigde gevoel kreeg doorheen de tijd uitdrukking onder de vorm van discriminatie, vervolgingen en de instandhouding van een algeheel negatief beeld, dat niet overeenstemt met de werkelijke leefwereld van de zigeunerbevolking.

Ook binnen het kader van de sociaal-documentaire fotografie bleek het uiteindelijk mogelijk dat er stereotiepe denkbeelden inslopen. Hoe minder een fotograaf zich immers inwerkte in de zigeunercultuur, hoe meer hij deze als significant ‘anders’, met de ondertoon ‘minderwaardig’, bleef beschouwen. Bovendien zorgde afstand tussen de westerse fotograaf en de gefotografeerde zigeunerbevolking ervoor dat ‘zigeuners’ zich gingen afschermen om hun culturele eigenheid veilig te stellen. Veelal gingen ze zich dan juist gedragen zoals de westerse fotograaf dit verwachtte, hetgeen natuurlijk bevestigend werkt naar de bestaande stereotypen toe.

Afsluitend kan dus zeker gesteld worden dat veel stereotypen tot op heden doorleven, net omdat de westerling nog steeds veraf staat van de ‘zigeuner’. Nog steeds wordt in de wij/zij-structuur van weleer gedacht en maakt onbekend dus werkelijk onbemind. Alleen door effectieve samenwerking, het opwekken van nieuwsgierigheid naar de ‘ander’ toe en het bevorderen van

wederzijds respect, zullen de stereotypen rond de zigeunerbevolking uit de wereld kunnen geholpen worden.

Bibliografie

Literatuur

- “Als honden in een hok.” In: *Het Nieuwsblad*, 05.11.2009.
- BALTHAZAR (H.) et al. *Met licht geschreven*. Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1994.
- BEERSMANS (D.) et al. *Laat de was maar hangen, Voyageurs en Zigeuners in de straat*. Antwerpen, Garant, 2002.
- BOGAERT (M.). *De ‘ander’ in beeld: liminaal denken in fotografie*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2008.
- BREWAEYS (L.). *Nomaden in een post-industriële samenleving: zigeuners als vergeten minderheid*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999.
- “Brussel verjaagt zigeuners met mosterdgras.” In: *Het Nieuwsblad*, 11.05.2010.
- “Brussel weert zigeuners met mosterdgras.” In: *Metro*, 12.05.2010.
- “Christoffel Plantijn-prijs voor Jan Yoors.” In: *Gazet van Antwerpen*, 29.04.1974.
- CLÉBERT (J.P.). *Les Tsiganes*. Paris, Arthaud, 1964.
- COLLIER (J.). *Visual Anthropology: photography as research method*. New York, Holt Rinehart and Winston, 1967.
- CUIJLE (J.H.C.). *Zigeuners in Vlaanderen*. Antwerpen, Ecclesiola, 1973.
- DE KEYSER (G.). *Photographie & ULB*. Brussel, ULB, 1984.
- DE WIT (M.). *De representatie van zigeuners in film: racisme versus romantiek*. Leuven, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven), 2004.
- Documentatiemap in verband met Damienne Flipo, Fotomuseum Antwerpen.
- Documentatiemap in verband met Jan Yoors, Fotomuseum Antwerpen.
- Documentatiemap ‘Jan Yoors’ uit de Stedelijke Openbare Bibliotheek Gent.
- DUBBELMAN (J.E.) et al. *Vreemd gespuis*. Baarn, Ambo, 1987.
- FLIPO (D.). *Marseille, ça rit, ça crie, ça vit*. Doornik, Edition GSARA, 2007.
- FRASER (A.). *De Zigeuners: de geschiedenis van een volk*. Amsterdam, Atlas, 1994.

- GAJÁRY KUHINKA (E.M.). *Zigeuners: geschiedenis en folklore van een zwervend volk*. Rotterdam, Wyt, 1957.
- GHÉMAR (L.-J.). *Dynastie en fotografie*. Brussel, KIK, 2005.
- IORDANOVA (D.). "Images of Romanies in Cinema: A Rough Sketch?" In: *Framework*, 44 (2003), 2, pp. 5-12.
- "Jan Yoors, Tapestry Artist, Author and Photographer, is Dead at 55." In: *New York Times*, 29.11.1977.
- KERFF (M.). *'Kom, we zijn tebie!': bezembinders en scharenslieps. Voyageurs in Vlaanderen*. Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, 2000.
- KOMMERS (J.). *Kinderroof of zigeunerroof?*. Utrecht, Uitgeverij Jan van Arkel, 1993.
- LADMIRAL (J.-R.) en LIPIANSKY (E.M.). *La communication interculturelle*. Parijs, Armand Colin, 1989.
- « Le patriarche s'en est allé. » In: *Namur magazine*, maart 2003, p. 21.
- Lesmateriaal bij de cursus Historische kritiek van woord en beeld in de massamedia, gegeven door professor Gita Deneckere (UGent).
- LUCASSEN (L.). *En men noemde hen zigeuners... De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)*. Amsterdam, Stichting beheer IISG, 1990.
- MAISON (G.). *La saga des Dandoys*. Namen, Editions du Confluent, 1992.
- McLAUGHLIN (J.B.). *Gypsy Lifestyles*. Lexington, Lexington Books, 1980.
- PAAKSPUU (K.). "Winning or losing the west: The photographic art." In: *Bulletin of Science, Technology and Society*, 2007, vol. 27, 1, pp. 48-58.
- PINXTEN (R.) en DE MUNTER (K.). *De Culturele Eeuw*. Antwerpen, Houtekiet, 2006.
- POESMANS (E.). *Een beschrijving van het leven van de Belgische zigeuners en een zoektocht naar sporen van nomadisme in hun sedentair bestaan*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2003.
- POESMANS (E.). *Een voorstelling van de zigeuners en de muziek die zij spelen in België en Nederland*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2001.
- RODRIGUES (P.R.) en MATELSKI (M.). *Monitor Racisme en Extreem-Rechts: Roma en Sinti*. Amsterdam, De Volharding, 2004.
- RUYS (C.) et al. *Belgische fotografen, 1840-2005*. Gent, Ludion, 2005.

- SILVERMAN (C.). "Negotiating 'Gypsiness': strategy in context." In: *The Journal of American Folklore*, 1988, vol. 101, nr. 401, pp. 261-275.
- "Tegen 15 maart: Roma moeten weg uit Gent." In: *Het Nieuwsblad*, 12.02.2010.
- TIMMERMAN (H.). '*Les Bohémiens sont là!*' *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners: een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1998.
- UYTTERHAEGEN (C.). *De bijsluiter: documentaire fotografie en fotojournalistiek*. Gent, Academia Press, 1999.
- VERCHEVAL (G.). *Nomades*. Luik, Les Chiroux, 2005.
- VRANCKX (J.). "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 1. Als een twaalfjarige wat lang van huis blijft..." In: *Gazet van Antwerpen*, 01.03.1975.
- VRANCKX (J.). "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 2. Een sneeuwstorm redde mij het leven." In: *Gazet van Antwerpen*, 03.03.1975.
- VRANCKX (J.). "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 3. Een stad waarin het hart van de wereld klopt." In: *Gazet van Antwerpen*, 04.03.1975.
- VRANCKX (J.). "Jan Yoors, een Vlaamse zigeuner in New York: 4. Het land achter de heuvels blijft lokken." In: *Gazet van Antwerpen*, 05.03.1975.
- WILLEMS (W.). *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme*. Utrecht, Uitgeverij Jan Van Arkel, 1995.
- YOORS (J.) en HANCOCK (I.). *The Heroic Present. Life Among the Gypsies*. New York, Monacelli Press, 2004.
- YOORS (J.). *Wij, Zigeuners*. Amsterdam, Karnak, s.d.

Internet

- Abraham Solomon: *Doubtful fortune*, in: <<http://www.artrenewal.org/pages/artist.php?artistid=1067>>, geraadpleegd op 23.06.2010.
- Abraham Solomon, in: <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/RAsolomon.htm>>, geraadpleegd op 23.06.2010.
- Albert Dandoy, in: <<http://users.swing.be/jll/ARTISTES/dandoyal.htm>>, geraadpleegd op 04.03.2010.

- *Arrivée de la princesse Astrid et de ses parents*, in : <http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30003282&LIMIT=50>, geraadpleegd op 05.04.2010.
- *Damienne Flipo*, in: <<http://www.transphotographiques.com/fr/flipo.php3>> , geraadpleegd op 06.04.2010.
- *Damienne Flipo*, « *Marseille, les Tsiganes* », in : <http://www.openevent.be/events_proposition-6785-Damienne_Flipo_Marseille_les_Tsiganes_.html> , geraadpleegd op 06.04.2010.
- DE KEULENAER (P.). *Konvooi Z*, in: <<http://users.skynet.be/bs136227/src2/Bulletin2000/Bull%2012%20Konvooi%20Z%20zigeuners.pdf>>, geraadpleegd op 06.05.2010.
- DE MEYER(P.). '*Dat ze maar niet denken dat ze in Dour mogen blijven*', in: <<http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=GMG2TBRJ1&subsection=156>>, geraadpleegd op 31.07.2010.
- DE WALLENS (E.). *Namur sans Pierre Dandoy*, in: <<http://www.objectifmag.be/?article=articles/objectifphoto/zoom-sur/archives/pierre-dandoy.html>>, geraadpleegd op 04.03.2010.
- DRAKE (C.). *Tied in the Wool*, in: <http://www.metropolismag.com/html/content_0601/yoo/index.html>, geraadpleegd op 26.06.2010.
- *Festivals wel, zigeuners niet*, in: <<http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=F02TGKM2>>, geraadpleegd op 31.07.2010.
- *F. Garcia Lorca: Zigeunerromances, Slaapwandelromance*, in: <<http://users.telenet.be/gaston.d.haese/lorcanl.html>>, geraadpleegd op 14.06.2010.
- *Gypsy cartoons and comics*, in: <<http://www.cartoonstock.com/directory/g/gypsy.asp>>, geraadpleegd op 30.06.2010.
- *Gypsy Rover*, in: <http://www.thebards.net/music/lyrics/Gypsy_Rover.shtml>, geraadpleegd op 14.06.2010.
- HERSLEVEN (V.). *Jacques Hersleven*, in: <http://www.yourshot.eu/photographe_page.php?identifiant=jacqueshersleven&l=en>, geraadpleegd op 05.04.2010.

- *Hongaarse Garde wil 'zigeunerprobleem' oplossen*, in:
<http://www.volkskrant.nl/buitenland/article526529.ece/Hongaarse_Garde_wil_zigeunerprobleem_oplossen>, geraadpleegd op 14.07.2010.
- *Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis: Collecties: zigeunerleven illustraties*, in:
<<http://www.iisg.nl/collections/zigeuner/pictures-nl.php>>, geraadpleegd op 24.06.2010.
- *Jan Yoors*, in: <<http://www.janyoors.com/index.html>>, geraadpleegd op 30.05.2010.
- *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: online fototheek*, in:
<<http://www.kikirpa.be/NL/45/30/Online+fototheek.htm>>, geraadpleegd tussen januari en augustus 2010.
- *Le Bataillon: Nos caporaux d'honneur*, in: <<http://www.canaris1790.be/fr/index.php?id=71>>, geraadpleegd op 04.03.2010.
- *Lolo Diklo: Rromani againt Racism*, in: <<http://lolodiklo.blogspot.com/2009/11/cenek-ruzicka.html>>, geraadpleegd op 30.06.2010.
- *Nederlandse consul beledigt Hongaarse "zigeuners"*, in:
<<http://www.doorbraak.eu/content/view/294/4/>>, geraadpleegd op 18.07.2010.
- *Onderweg met zigeuners en voyageurs*, in:
<<http://www.student.kuleuven.be/~m9819027/versie4.pdf>>, geraadpleegd op 28.04.2010.
- *Over Roms, Roma, Manoesjen en voyageurs*, in:
<[http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagengewoners/Artikel%20woonwagengewoners%20voor%20VVJ%20\(oktober%202007\).pdf](http://www.vmc.be/uploadedFiles/VMC/Thema/Woonwagenterreinen/Woonwagengewoners/Artikel%20woonwagengewoners%20voor%20VVJ%20(oktober%202007).pdf)>, geraadpleegd op 28.04.2010.
- *Pinksterbeweging*, in: <<http://nl.wikipedia.org/wiki/Pinksterbeweging>>, geraadpleegd op 14.05.2010.
- *Roma in Vlaanderen*, in: <<http://www.vmc.be/thema.aspx?id=9050>>, geraadpleegd op 03.05.2010.
- TEMPEL (C.). *Vivent les Saintes Maries ! Vive Sainte Sara !*, in:
<<http://www.stichtingtoverbal.nl/artikelen/folklore/saintesmaries/>>, geraadpleegd op 06.05.2010.
- THORNTON (B.V.). *Bohemian Rhapsody*, in:
<<http://www.regenerationfurniture.com/thorntonmodernsummer.pdf>>, geraadpleegd op 02.07.2010.
- *Verbieden Hongaarse Garde werkt averechts*, in:
<<http://www.nd.nl/artikelen/2009/juli/14/verbieden-hongaarse-garde-werkt-averechts->>, geraadpleegd op 14.07.2010.

- *Vlaams Centrum Woonwagenwerk: Algemene situatieschets*, in:
<<http://users.telenet.be/ws35421/newpage1.htm>>, geraadpleegd op 28.04.2010.
- *Zevenhonderd zigeuners willen Nieuwpoort bekeren*, in:
<http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=DMF20100719_068>, geraadpleegd op 31.07.2010.
- *Zigeunerkaravaan trekt van Nieuwpoort naar Wingene*, in:
<<http://www.gva.be/nieuws/binnenland/aid956893/zigeuners-zonder-incidenten-vertrokken-uit-nieuwpoort.aspx>>, geraadpleegd op 31.07.2010.

Interviews en informatie uit persoonlijk contact met informanten

- Briefwisseling en mailcorrespondentie met Damienne Flipo.
- Informatie uit telefonisch contact met Dirk Beersmans, stafmedewerker “woonwagenterreinen Vlaanderen” bij het Vlaams Minderhedencentrum.
- Informatie uit telefonisch contact met Norah Van Den Daele, stafmedewerker “Roma en opvoedingsondersteuning” bij het Vlaams Minderhedencentrum.
- Informatie verkregen uit mailcorrespondentie met Annouck Hersleven, kleindochter van Jacques Hersleven.
- Informatie verkregen uit mailcorrespondentie met Sophie Dandoy, dochter van Pierre Dandoy.
- Interview met Sophie Dandoy, dochter van Pierre Dandoy, 26.03.2010.

Fotomateriaal

- Fotomateriaal uit het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium, Brussel.
- Fotomateriaal uit ‘les Archives Photographiques Namuroises’, Namen.
- *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: online fototheek*, in:
<<http://www.kikirpa.be/NL/45/30/Online+fototheek.htm>>, geraadpleegd tussen januari en augustus 2010.
- VERCHEVAL (G.). *Nomades*. Luik, Les Chiroux, 2005.

Bijlagen

Bijlage 1: Foto's Jacques Hersleven

Foto 1.1

Ca. 1930

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

E18984, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007214&LI MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007214&LI MIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.2

Ca. 1930

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

E18989, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007215&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007215&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.3

Ca. 1930

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

E18985, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007216&LI MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007216&LI MIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.4

Ca. 1930

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

E18986, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007217&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007217&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.5

Ca. 1930

Bron: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:

E18988, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007218&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007218&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.6

Ca. 1930

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*: nummer cliché:

E18990, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007219&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007219&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.7

Ca. 1930

Bron: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:

E18992, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007220&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007220&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 1.8

Ca. 1930

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

E18993, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007221&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=30007221&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Bijlage 2: Interview met Sophie Dandoy

Interview afgenomen van Sophie Dandoy op zaterdag 6 maart 2010 te Namen (Archives photographiques namuroises). Sophie Dandoy is de dochter van Pierre Dandoy, één van de fotografen wiens werk ik in mijn scriptie bespreek.

Nathalie De Mol (NDM): Comment votre père est devenu photographe ? Et est-ce que vous pouvez décrire un peu sa carrière ?

Sophie Dandoy (SD) : Mon père était déjà fasciné par la photographie depuis sa jeunesse. Il est parti à l'armée et il a fait son service militaire comme photographe. Puis, il a travaillé pour le ministère de la défense et il a accompagné le voyage du roi au Congo. C'est comme ça qu'il a vraiment commencé sa carrière comme photographe,...avec l'armée.

NDM : J'ai lu qu'il a voyagé aussi en Corée...

SD : Oui, c'est vrai. Il était en Corée et puis aussi au Maroc. Après, quand il est rentré en Belgique, il avait un atelier avec plusieurs artistes. En ce moment-là, mon père avait déjà beaucoup d'expérience, aussi bien en photographie qu'en dessin. Puis, il s'est engagé au quotidien 'La Meuse' comme photographe de presse. Là, il a eu une carrière comme photographe de presse pendant environ quarante ans.

NDM : Pouvez-vous me dire quelque chose sur la situation familiale ? Quand est-ce que votre père s'est marié par exemple ?

SD : Alors...bon... [elle rigole] Mon père a été marié trois fois. Sa première épouse était artiste également. Elle était peintre et elle était connue à l'Académie des beaux-arts. Quand mon père est parti à l'armée, il était déjà marié. Donc, il s'est marié très jeune. Avec cette femme il a eu quatre enfants. Mais puis ils se sont séparés et mon père est resté seul pendant dix ans. Ensuite, quand il avait 39 ans, il a rencontré ma maman. C'était dans les années soixante et en ce moment-là il s'était déjà engagé à La Meuse. Donc, alors il voyageait moins et il était plus enraciné. Moi, je suis la seule enfant du second mariage. Après mes parents se sont divorcés et mon père s'est remarié encore une troisième fois. Et avec sa troisième épouse, il a encore eu un enfant.

NDM : Vous me dites que la première épouse de votre père était aussi un peintre. J'ai l'impression que vous avez vraiment une famille plein d'artistes...

SD : Oui, c'est vrai. En fait, mon père est déjà initié à la peinture par son oncle pendant sa jeunesse. Puis Albert Dandoy, mon grand-père, était aussi peintre et il était professeur à l'Académie des beaux-arts. Et mon père a eu son propre père comme professeur à l'Académie.

NDM : Et comment est-ce que vous décririez votre père comme photographe ? Est-ce qu'il était intéressé par la photographie sociale ou est-ce qu'il était plutôt passionné par la nature ou quelque chose d'autre ?

SD : Non, la nature pas. Il s'intéressait aux gens. Il avait ça en commun avec mon grand-père. Albert Dandoy peignait surtout les gens et beaucoup la situation dans la ville. Donc, mon père, il aimait bien photographier les gens ; il était plutôt humaniste.

NDM : Et est-ce que votre père prenait ses photos surtout à Namur ?

SD : Non, il a photographié beaucoup ailleurs puisqu'il a fait les voyages au Congo, au Maroc etcetera. Il aimait bien partir en voyage. Il a fait des voyages professionnels en tant que photographe avec l'armée et puis il a fait aussi des voyages personnels. Il est parti seul en Chine, en Inde et en Amérique du Sud. Donc, il aimait bien découvrir le monde, mais en effet, comme vous dites, il aimait aussi Namur, sa ville de naissance. Il a photographié beaucoup ici et certainement comme photographe de presse à La Meuse, un quotidien namurois. Donc, évidemment il a photographié beaucoup à Namur. Une grande partie de sa carrière s'est déroulée dans cette ville. [...] Je dois encore dire qu'il a travaillé aussi quelque temps à Liège, parce que La Meuse était au départ hébergée à Liège. Puis il a travaillé un peu à Bruxelles et après il est resté définitivement à Namur.

NDM : Est-ce que votre père a fait beaucoup d'expositions ?

SD : Il en a fait quelques-unes, dont la plus importante était en 1990 à la Maison de la Culture à Namur. Il n'a pas exposé ailleurs, seulement à Namur comme son père. Toutefois, mon grand-père a exposé une fois à Bruxelles à la demande de la reine Fabiola, mais c'était unique. Il ne l'aimait pas. Aussi bien mon grand-père que mon père étaient des artistes locaux et ils aimaient rester à Namur.

NDM : Donc, aussi bien votre grand-père que votre père ne sont pas vraiment connus dans d'autres pays ?

SD : Non, pas vraiment. Ils sont connus en Wallonie et surtout, particulièrement, à Namur. Mon père était aussi quelqu'un qui ne vendait pas ses œuvres d'arts, il les donnait. Il n'avait pas de but commercial. Il avait de mal avec tout ce qui était commercial. Il gagnait de l'argent comme photographe de presse, mais à côté de ça, il s'occupait du travail artistique. C'était sa côté artistique.

NDM : Qu'est-ce que vous décririez comme le sommet de sa carrière comme photographe ?

SD : Je ne sais pas, mais je pense que lui, il préférerait les nus artistiques. C'est ce que lui plaisait le plus. Il aimait beaucoup les femmes et je pense que les nus artistiques lui passionnaient le plus dans son travail. Mais, à côté de ça, il y avait bien sûr toute sa carrière journalistique. Il était tous les jours sur le terrain et il l'aimait beaucoup. Et enfin aussi tous ses voyages... Bref, c'est trois éléments, les nus, ses voyages et son travail à Namur, étaient très importants dans sa vie. Et je ne dirais pas qu'un de ces éléments étaient plus importants. Non, ça faisait tout partie des choses qui lui intéressaient.

NDM : Qu'est-ce que votre père a fait comme études ? A-t-il toujours voulu devenir photographe ?

SD : Il a fait ses études à l'Académie des beaux-arts. Il a eu une formation artistique. C'était bien sûr stimulé par mon grand-père. Mon père provient d'une famille artistique.

NDM : Est-ce que votre père avait encore d'autres frères et sœurs ?

SD : Il avait un frère et une sœur, mais son petit frère est déjà décédé à l'âge de sept ans à cause d'une méningite. Je sais que ce drame a énormément marqué mon père, parce que son frère était vraiment son compagnon. Sa sœur est née un mois après le décès de son frère.

NDM : Comment est-ce que vous catégoriseriez la famille de votre père : elle était riche ou...

SD : Oui, c'était quand même une famille bourgeoise. Mon grand-père était peintre, mais ma grand-mère provenait d'une famille bourgeoise et pour que mon grand-père puisse l'épouser, il a attendu très longtemps. Il a dû avoir un emploi stable... C'est pour ça qu'il s'est engagé comme professeur à l'Académie des beaux-arts. Il fallait qu'il avait un certain status social pour pouvoir être accepté dans la famille de ma grand-mère. Donc la famille de ma grand-mère était plus bourgeoise, en contrepoint de la famille de mon grand-père qui était une famille d'artistes. Aussi bien mon arrière-grand-père que mon arrière-arrière-grand-père étaient peintres. C'est vraiment une dynastie de peintres. [elle rigole et elle pense] [...]

Mon père a aussi fait des peintures et il a dessiné, mais à un moment donné, il a choisi un autre support artistique. A la fin de sa vie, il employait même l'ordinateur. Il s'est donc mis en numérique aussi. Il aimait bien le progrès et la technologie. Il n'était pas réfractaire au progrès.

NDM : Est-ce que votre père, étant photographe, s'est joint à certains groupes artistiques ?

SD : Quand il était jeune, il avait une bande de copains de l'Académie des beaux-arts et ils avaient un atelier dans la Rue des Brasseurs, ici à Namur. Mais à part de ça, il n'était pas lié aux groupes artistiques.

[Pause]

NDM : Vous pouvez me dire quelque chose de plus spécifiquement sur les photos de tsiganes que votre père a pris en 1953 ?

SD : En fait, pas vraiment. Je sais qu'elles sont prises à Bruxelles en 1953, mais je ne sais pas où spécifiquement et je ne sais non plus quel groupe de tsiganes est représenté sur ces photos. Désolée...

NDM : Pas de problème. Je ne pouvais que le demander. Je suis déjà contente de pouvoir voir cette collection de photos en noir et blanc. Est-ce que votre père a toujours préféré les photos en noir et blanc ?

SD : Oui, en fait, oui. C'est aussi plus facile de faire des photos en noir et blanc qu'en couleurs. Ca demande beaucoup plus d'investissement pour obtenir des photos en couleurs de bonne qualité. C'est beaucoup plus lourd d'avoir quelque chose de qualité. Ce que mon père a fait en couleur est en diapositives. Il suivait la technologie et je me souviens encore que mon père organisait des soirées avec ses amis à la maison où il projetait ses diapositives.

NDM : **Je sais maintenant que votre père était intéressé aux plusieurs supports. Il aimait la peinture et la photographie, mais il suivait aussi la technologie et faisait des diapositives. Est-ce qu'il était ainsi aussi intéressé au film ?**

SD : Non, il ne s'est pas vraiment occupé du film, mais quand il était tout jeune, il a travaillé un peu à Paris au 'Bœuf sur le Toit', qui était une boîte de spectacle. Là, il travaillait dans tout ce qui était décor.

Bijlage 3: Foto's Pierre Dandoy

Foto 3.1

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.2

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.3

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.4

Sandy B

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.5

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.6

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.7

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.8

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.9

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

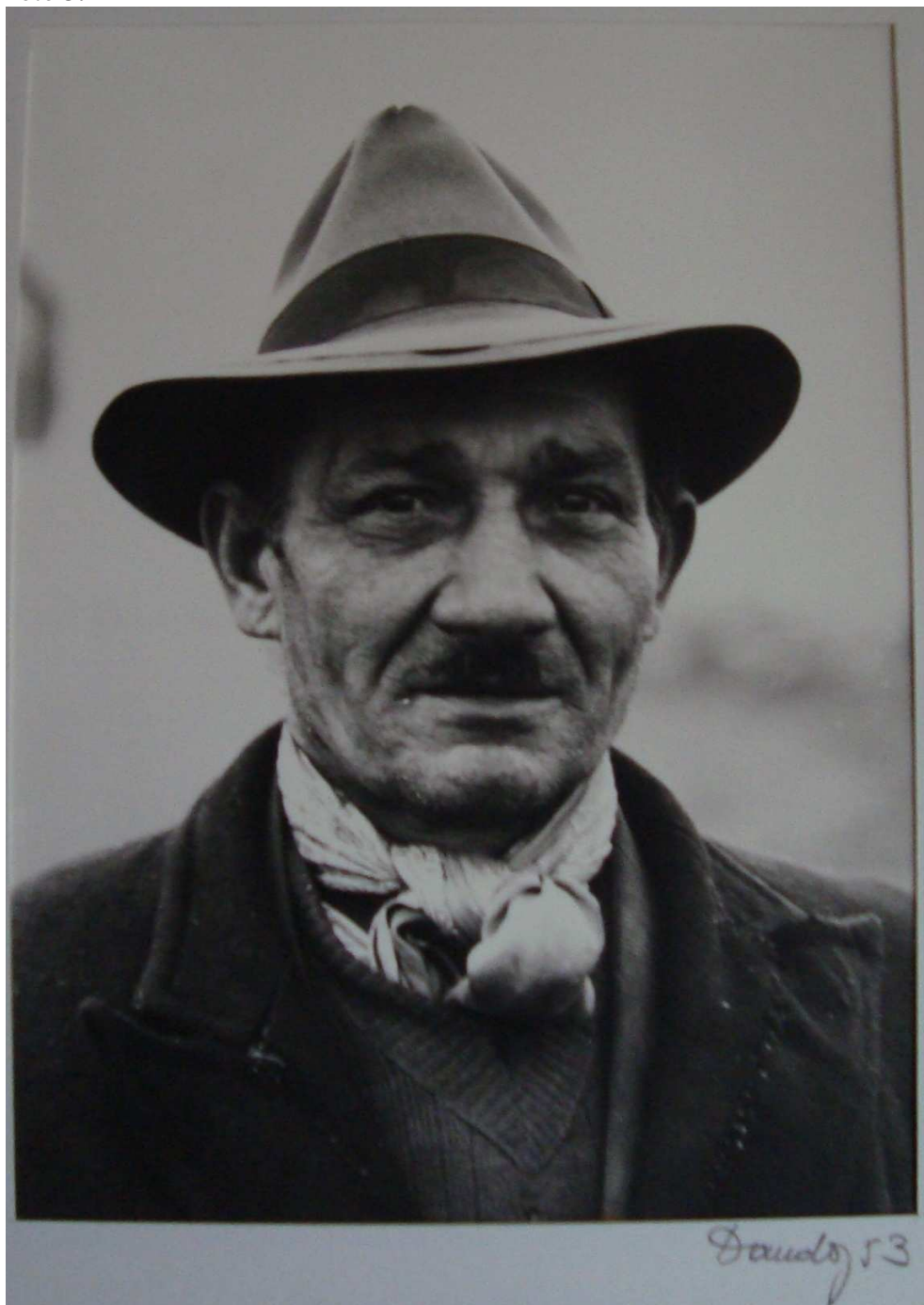
Foto 3.10

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.11

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.12

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.13

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.14

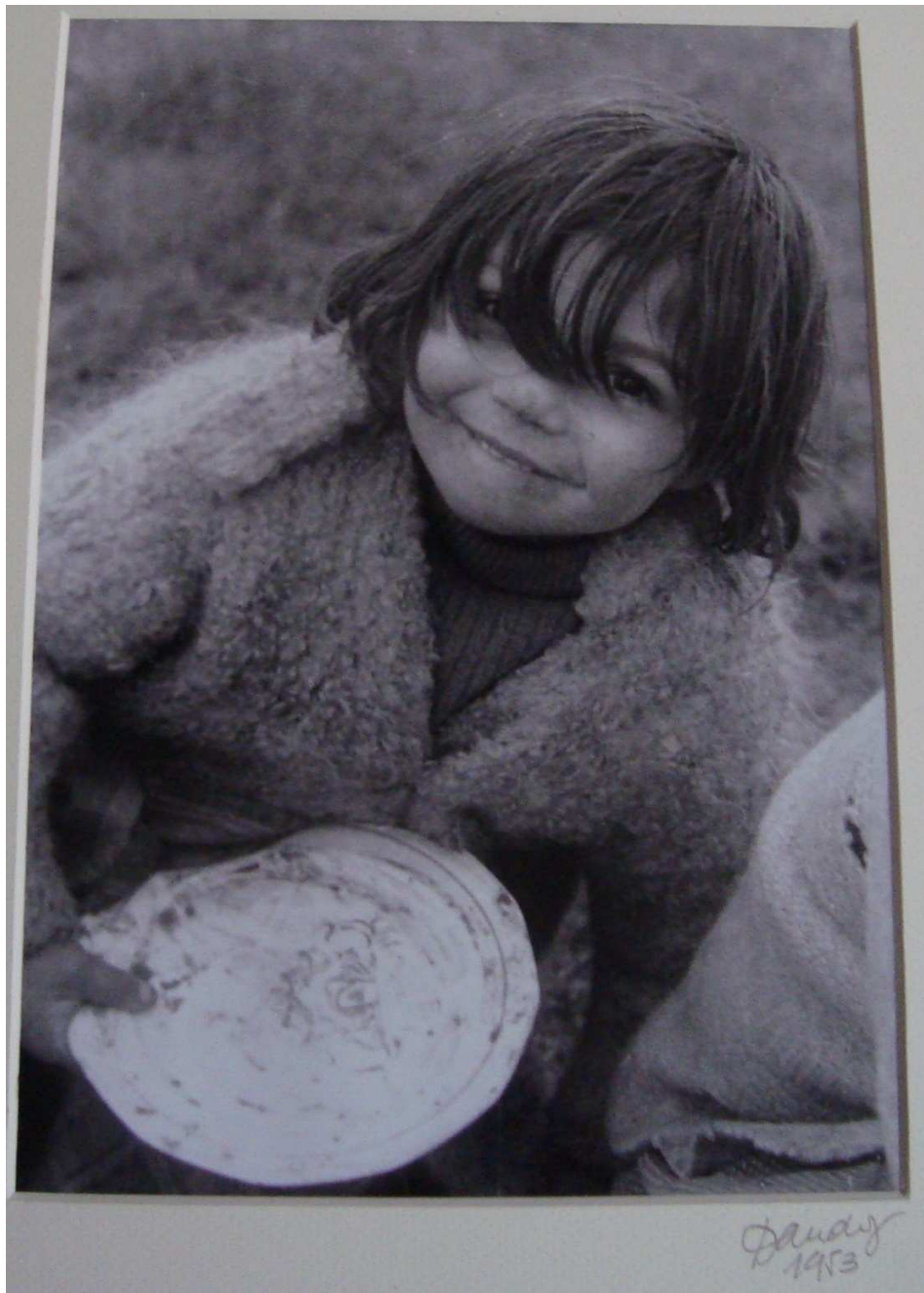

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.15

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.16

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.17

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.18

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.19

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.20

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.21

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

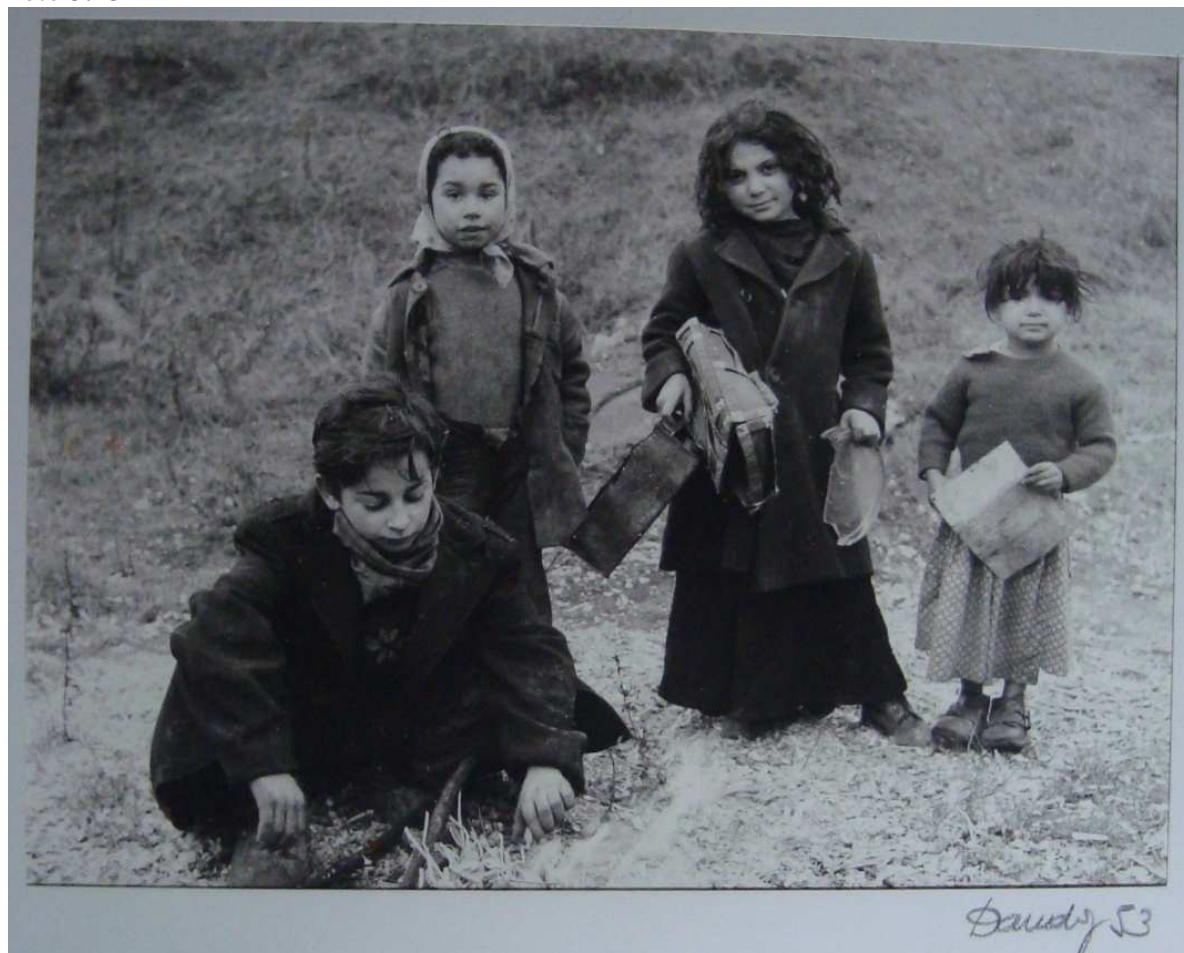
Foto 3.22

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.23

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.24

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Foto 3.25

Brussel, 1953.

Bron: les Archives Photographiques Namuroises, Namen.

Bijlage 4: Foto's Damienne Flipo

Foto 4.1

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1985

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M275007, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003052&LIMIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003052&LIMIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.2

Voyageurs, Noord-Frankrijk, ca. 1985

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M275008, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003053&LI](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003053&LI)

[MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003053&LI)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.3

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1985

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M275009, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003054&LI MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003054&LI MIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.4

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1985

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M275010, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003055&LI](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003055&LI)

[MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003055&LI)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.5

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1985

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M275011, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003056&LI](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003056&LI)

[MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20003056&LI)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.6

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1990

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M280156, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007316&LI](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007316&LI)

[MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007316&LI)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.7

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1990

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M280157, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007317&LI MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007317&LI MIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.8

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1990

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M280158, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007318&LI MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007318&LI MIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.9

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1990

Bron: *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: nummer cliché:*

M280159, in: <<http://www.kikirpa.be/www2/cgi->

[bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007319&LI MIT=50](http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/wwwopac.exe?DATABASE=obj2&LANGUAGE=1&OPAC_URL=&%250=20007319&LI MIT=50)>, geraadpleegd op 15.03.2010.

Foto 4.10

Rom-zigeuners, Noord-Frankrijk, ca. 1990

Bron: VERCHEVAL G. Vercheval, *Nomades*, Luik, Les Chiroux, 2005, p. 39.

Bijlage 5: Foto's Jan Yoors

Foto 5.1

België, jaren 1930. Op de foto staan Putzina, Laetshi en Nanosh afgebeeld, de Rom-kinderen waarmee Yoors het eerst kennis maakte.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present. Life Among the Gypsies*, New York, Monacelli Press, 2004, p. 35.

Foto 5.2

Lowara-vrouw, 1934.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 106.

Foto 5.3

Europa, jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 37.

Foto 5.4

Liza, een Tsjoerara-vrouw, België, jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 36.

Foto 5.5

Jan Yoors (met de rug naar de camera) en zijn Lowara-vrienden, Europa, 1930.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 46.

Foto 5.6

België, jaren 1930. Jan Yoors (2e van links) met zijn armen om Zurka, de zoon van Jans zigeuneroom Tshukurka, en Keja, zijn zigeunerzusje.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 52.

Foto 5.7

Europa jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 61.

Foto 5.8

Laetshi, Putzina, Nanosh, Kore en Tshukurka (op de ladder tegen de woonwagen), Europa, jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 63.

Foto 5.9

België, jaren 1930. Jan Yoors is de persoon naast de volwassen zigeunerman met de pet.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 72.

Foto 5.10

Sinza en haar kleiner zusje Moni, Europa, jaren 1930.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 101.

Foto 5.11

Drie Lowara-mannen, België, jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 76.

Foto 5.12

Krachten worden verenigd om de wagen uit de modder te trekken. Europa, 1935.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 74.

Foto 5.13

Europa, jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 89.

Foto 5.14

Europa, jaren 1930.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 111.

Foto 5.15

Oostenrijk of Hongarije, 1939.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 54.

Foto 5.16

Rom-zigeuners geven een feestje ter ere van Jan Yoors en zijn familie, atelier Yoors te New York, 1951.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 159.

Foto 5.17

Een zich verplaatsende zigeunergroep, met paarden en karren, 1961.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 32.

Foto 5.18

Transsylvania, Roemenië, 1961.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 40.

Foto 5.19

Istanbul, Turkije, 1961.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 57.

Foto 5.20

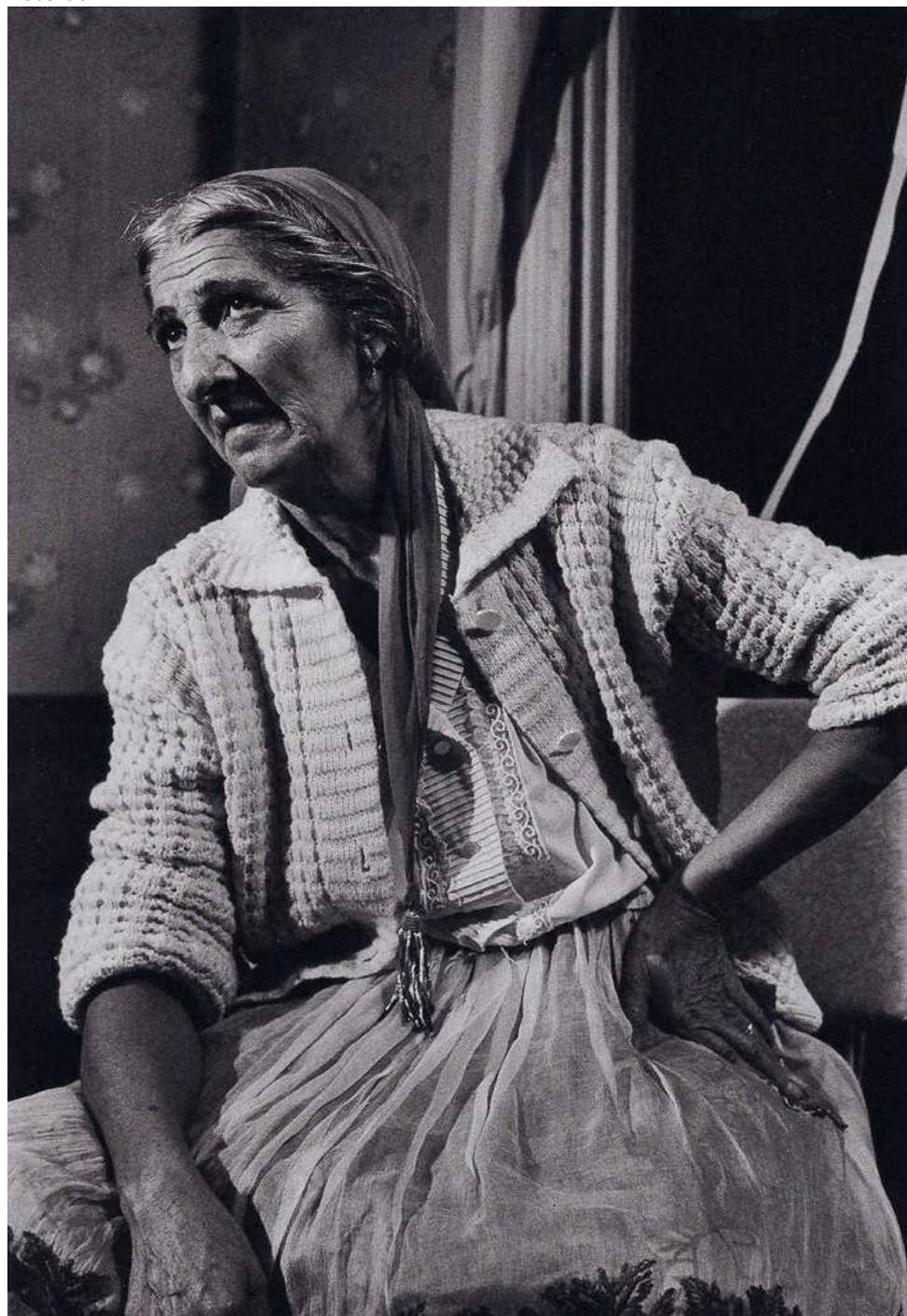
Lowara-zigeuners die Auschwitz overleefden, Roemenië, 1961.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 142.

Foto 5.21

Trouwfeest “at St. Mark’s Place”, New York, 1961.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 67.

Foto 5.22

“Bibi” Rosa, een Lowara-vrouw, New York, 1962.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 65.

Foto 5.23

New York, 1963.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 77.

Foto 5.24

België, 1969.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 27.

Foto 5.25

Begravenis, België, 1969 (doordat de foto over 2 pagina's gespreid was het niet gemakkelijk deze perfect over te nemen en hier te plakken. Mijn excuses hiervoor.)

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 70-71.

Foto 5.26

België, 1971.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 78.

Foto 5.27

Saintes-Maries-de-la-Mer, Camargue, Frankrijk, 1971.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 85.

Foto 5.28

Saintes-Maries-de-la-Mer, Camargue, Frankrijk, 1971.
Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 93.

Foto 5.29

Beeld van de Zwarte Sara dat naar de zee gedragen wordt. Saintes-Maries-de-la-Mer, Camargue, Frankrijk, 1971.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 138.

Foto 5.30

Zigeunerkamp opgesteld langs de kant van de weg, België, 1975.

Bron: J. Yoors en I. Hancock, *The Heroic Present*, p. 132.